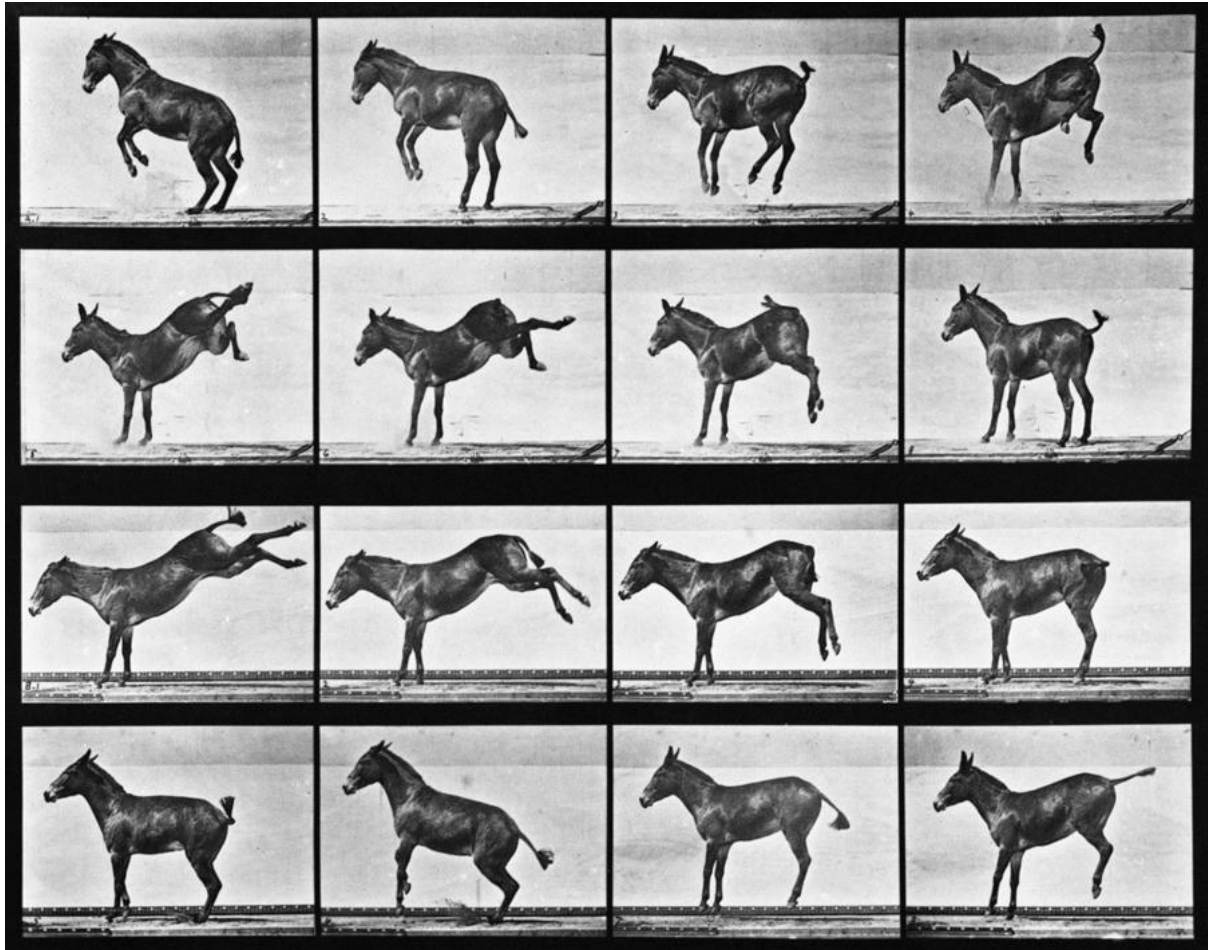

De anti-antropocentrische mens-dierverhouding in Anton Koolhaas' roman *De geluiden van de eerste dag*

Student: Pien 't Hart (s1605208)

Masterscriptie

Begeleider: Prof. dr. Yra van Dijk

Tweede lezer: dr. Esther Op de Beek

MA Neerlandistiek, moderne letterkunde

Universiteit Leiden

29 juni 2020

Afbeelding op voorblad: Eadweard Muybridge, 'A study in motion, bucking mule' (1950)

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	5
1. Inleiding: Menselijke dieren en niet-menselijke dieren in het literaire werk van Anton Koolhaas	7
2. Theoretisch kader	10
2.1 <i>Animal Studies/Mens-Dier Studies</i>	10
2.1.1 De (ethische) urgentie en de belangrijkste speerpunten van Animal Studies	11
2.1.2 Mens versus dier: antropocentrisme, de binaire oppositie mens-dier en ‘destructieve’ discoursen	15
2.1.3 Taal, subjectiviteit en individualiteit.....	17
2.1.4 Meerdere ‘werelden’: Jakob von Uexkülls notie <i>Umwelt</i>	20
2.2 <i>Agressie, agency en subjectiviteit vanuit de psychoanalyse</i>	21
2.3 <i>Het literaire dier & antropomorfisme</i>	24
2.4 <i>Methode</i>	26
3 Analyse van de roman <i>De geluiden van de eerste dag</i>	28
3.1 <i>De ezel Brada</i>	29
3.2 <i>De koeien in ‘de melkerij’ en andere dieren op het platteland</i>	37
3.3 <i>De geluiden, de harmonie, het evenwicht en de ondeelbaarheid van leven</i>	42
Conclusie	44
Bibliografie	46

1. Inleiding: Menselijke dieren en niet-menselijke dieren in het literaire werk van Anton Koolhaas

De Nederlandse auteur Anton Koolhaas (1912-1992) heeft romans en verhalen geschreven waarin niet-menselijke dieren en hun belevingswerelden een centrale plaats innemen. De dieren staan niet symbool voor mensen en hun denken en voelen worden niet als menselijk gerepresenteerd. Zonder hun gedrag moreel te verwerpen, onderzoekt Koolhaas' literaire werk (via een vertelinstantie die focalisatie verleent aan 'dierpersonages') hoe het instinct (het weten, voelen en streven) in andere dieren werkt. Niet-menselijke dieren krijgen in het werk van Koolhaas vaak opvallend veel subjectiviteit, individualiteit en een op hun specifieke werkelijkheidsperceptie afgestemde wereld. Het is ook opvallend dat agressie niet moreel wordt verworpen, maar lijkt te worden gerepresenteerd als een onderdeel van de vitaliteit van dieren. Hiermee lijkt Koolhaas' werk een ander discours over agressie te produceren; een discours dat agressie niet construeert als onbeschaafd en barbaars en niet op één lijn stelt met (onbezonnen en onwenselijk) geweld. Het literaire werk van Koolhaas biedt hiermee interessante inzichten in de complexiteit van agressie, vitaliteit en lichamelijkeheid, zeker in het licht van de mens-dierverhouding. De specifieke verbeelding van deze noties lijkt mens en dier op elkaar te betrekken, op basis van een 'gezamenlijk' lot: het in leven zijn, dat bovendien niet losgekoppeld kan worden van de dood. De filosofie dat al het aardse leven 'ondeelbaar' is, spreekt volgens de Neerlandicus Wiel Kusters dan ook uit het werk van Koolhaas.

Deze scriptie draait in eerste plaats om de mens-dierverhouding en daarnaast om agressie in het werk van Anton Koolhaas. Deze onderwerpen zal ik vanuit het interdisciplinaire, relatief jonge onderzoeksveld Animal Studies/Mens-Dier Studies kritisch bestuderen. Het 'anders zijn' of 'niet-mens zijn' is, behalve een realiteit, een discursieve (talig gestructureerde) constructie die onder meer gevolgen heeft voor hoe wij met dieren omgaan, maar ook hoe wij met het 'dierlijke' in onszelf omgaan. Vanuit Animal Studies wordt onder meer het dominante, antropocentrische discours over dieren bekritiseerd. Dit discours plaatst de mens in binaire oppositie tot (niet-menselijke) dieren en construeert niet-menselijke dieren, grof gesteld, als minderwaardige, gevoelloze, onwetende en verregaand exploiteerbare wezens, die slechts van instrumentele waarde zijn. Ik vermoed dat Koolhaas' werk het dominante discours over de mens-dierverhouding deconstrueert door de binaire oppositie mens-dier, waar antropocentrische discourses op stoelen, te vervagen. Dit wil ik gaan onderzoeken aan de hand van een casus-analyse van de roman *De geluiden van de eerste dag* (1975), waarin gedomesticeerde boerderijdieren een glansrijke rol spelen naast en in – zowel conflictueuze als harmonieuze – relatie met menselijke personages. Ik zal de roman aan de hand van de volgende onderzoeksvraag bestuderen: 'Representeert en thematiseert Anton Koolhaas' roman *De geluiden van de eerste dag* een anti-antropocentrische mens-dierverhouding?'

De combinatie van literatuurwetenschap en Animal Studies wakkert een specifieke onderzoeksproblematiek aan, die dwingt na te denken over de centrale vraag 'hoe dieren in literatuur te bestuderen?'. Het blijft een belangrijke zoektocht, die alleen maar meer vragen oproept naar de implicaties van taal, representatie en literatuur. Ook mijn eigen onderzoek verkent hierin de mogelijkheden. Met een thematische representatie-analyse, waarbij ik let op agency, taal, subjectiviteit, individualiteit, relaties, het technologisch discours, perceptuele wereld (*Umwelt*) en agressie, zal ik onder meer aantonen dat deze roman aanzetten biedt om voorbij de dichotomie mens-dier te denken. Dit streven ligt ook ten grondslag aan Animal Studies. De deconstructie van het dominante discours over de mens-dierverhouding in Koolhaas' roman kan bovendien geanalyseerd worden met aandacht voor 'empathisch affect'. De lezer leeft zich immers in in de dierpersonages en wordt geraakt door hun (gespeculeerde) werkelijkheidsbelevingen. Affect kleurt bovendien de relaties tussen mensen en andere dieren in de roman *De geluiden van de eerste dag*. Hoewel we slechts kunnen denken en schrijven over

dieren vanuit ons menselijke perspectief, wordt zo wel (in ieder geval gedeeltelijk) voorbijgegaan aan het ‘antropocentrisme’, dat mensen als autonome wezens en als centrum van de aarde beziet. Koolhaas’ verhalen en romans suggereren dat er een veelheid aan ‘geanimeerde werelden’ bestaat; dat het op de wereld krioelt van subjectieve *Umwelten*. Al die werkelijkheidsbelevingen bestaan ook ‘onafhankelijk’ van elkaar, zelfs in een gedeelde wereld. Het concept *Umwelt*, afkomstig van de bioloog Jakob von Uexküll heeft reeds zijn weerklank gevonden in Animal Studies en leent zich goed om de multiperspectivistische realiteit in het werk van Koolhaas te analyseren.

Onderzoek naar niet-menselijke dieren in literatuur roept, vanuit Animal Studies, ook vragen op over de aard van taal, waar literatuur zich bovendien op bijzondere wijze van bedient. In hoeverre kan een literaire representatie recht doen aan de werkelijkheid van een andersoortig, ‘taalloos’ dier? Is het problematisch om dieren denkend of sprekend op te voeren? Hoe bemiddelt taal onze relatie tot andere dieren? Hoe is onze notie van taal verknoopt met het lichaam-geest dualisme? Hoe houdt taal verband met de totstandkoming van individualiteit en subjectiviteit? Zijn niet-menselijke dieren ‘kwetsbaar’ voor taal? Is taal evengoed dierlijk gedrag? Hoe verhoudt taal zich tot communicatie en tot affect? Hoe zou onze relatie tot niet-menselijke dieren veranderen als we alle dieren in de vleesindustrie met een eigenaam zouden toespreken? En ook: wat zijn de implicaties wanneer we een mens voor ‘varken’ uitmaken? Met name aan de hand van Judith Butlers taal filosofie zal ik belichten hoe taal zich mengt in de relatie tussen mensen en andere dieren en van pas komt bij het constitueren van subjectiviteit (van niet-menselijke dieren).

Naast en inherent aan het fenomeen ‘taal’ compliceert ‘antropomorfisme’ – het vermensen van niet-menselijke dieren – de representatie-analyse van niet-menselijke dieren. Antropomorfisme heeft een negatieve connotatie, terwijl het nog maar ten eerste de vraag is of antropomorfisme terecht in het verdomhoekje zit. Als we zouden concluderen dat alle vormen van antropomorfisme slecht zijn dan kunnen we direct stoppen met het verbeelden van – en zelfs met het inleven in – niet-menselijke dieren. Antropomorfisme kunnen we simpelweg niet overstijgen, omdat we onze werkelijkheidsbeleving niet los kunnen koppelen van ons mens-zijn. Hoewel antropomorfisme zeker bij kan dragen aan de ‘destructieve’ discoursen over dieren houdt dit mijn inziens geen noodzakelijk kwaad in. Koolhaas’ representaties van niet-menselijke dieren zijn onontkoombaar (in een bepaalde mate) antropomorf, maar dat leidt allerminst tot de conclusie dat Koolhaas’ pogingen om de werkelijkheidsbeleving van dieren te representeren waardeloos zijn of de werkelijkheid alleen maar geweld aan doen. Integendeel, mijn analyse zal laten zien dat antropomorfisme in literatuur dieren niet per se tekort doet en evengoed kan fungeren als een emancipatoir mechanisme dat alternatieve (anti-antropocentrisch) discoursen over de mens-dierverhouding stimuleert.

Zoals aangekondigd gaat mijn aandacht ook uit naar agressie. Het is belangrijk om direct te vermelden dat ‘agressie’ voor mij niet gelijk staat aan ‘geweld’. In *De geluiden van de eerste dag* volgt agressie een eigen ‘narratieve logica’. Fungerend als een scheppende, destructief-creatieve kracht wordt agressie aangewend door vitale, agentieve en bewegende subjecten. Actoren vallen daarbij elkaars ‘poreuze’ ruimtes binnen en ondervinden weerstand van de ander. Het lijkt in de roman eerder om een ‘expansief’ innemen van ruimte te gaan, waarmee de frictie die bestaat tussen verschillende werelden (*Umwelten*) wordt onderzocht en waaruit dus iets blijkt over de mens-dierverhouding. Om het creatieve element van agressie te beschrijven maak ik gebruik van recente psychoanalytische conceptualisering die ‘agressie’ verbinden aan agency, motiliteit (primitief bewegen) en creativiteit. Agressie speelt een belangrijke rol in de ontwikkeling van de wording tot individu (‘het zelf’ ontwikkelt zich in dynamische relatie tot ‘het/de Ander’). Agency, dat zowel in de psychoanalyse als in de literatuuranalyse wordt gebruikt, vormt tevens een methodologische instrument in mijn verhaalanalyse. Anders gezegd: ik zal agency ook onderzoeken als representant van agressie. Mijn thematische representatie-analyse vul ik aan door te analyseren hoe stilistische keuzes, in bijvoorbeeld zinsconstructies en werkwoorden, uitdrukking geven aan (agressieve) agency.

De opbouw van deze scriptie is als volgt: in het theoretisch kader (hoofdstuk twee) geef ik een beknopt overzicht van de belangrijkste theorieën en concepten van Animal Studies. Daarbij zal ik aandacht hebben voor de ethische urgentie en de belangrijkste speerpunten van dit interdisciplinaire onderzoeksveld. Daarna behandel ik meer specifiek het antropocentrisme, de binaire oppositie mens-dier en problematische ‘destructieve’ discoursen. Vervolgens beschrijf ik de complexe samenhang van taal en subjectiviteit, waarmee literatuur bijzonder te maken heeft, onder meer vanuit de taalfilosofie van Judith Butler. Met Jakob von Uexkülls theorie over het bestaan van meerdere *Umwelten* zal ik de paragraaf over Animal Studies besluiten. Aparte paragrafen wijd ik vervolgens aan agressie en agency vanuit de psycholoanalyse, aan de kwestie van antropomorfisme (en representatie) in literatuur en aan mijn methode. Hoofdstuk drie presenteert mijn thematische representatie-analyse van de casus *De geluiden van de eerste dag*. In mijn conclusie vat ik tot slot mijn bevindingen samen en beantwoord ik de onderzoeksvraag.

2. Theoretisch kader

2.1 Animal Studies/Mens-Dier Studies

‘Who or what is human? Animal? (Marvin & McHugh (red.), p. 1)’ ‘[H]ow do we bring animal difference into theory? Can animals speak? And if so, can they be read or heard? (Weil, p. 5)’ ‘Should animals have rights? (Sunstein & Nussbaum (red.), p.3)’ ‘Whom and what do I touch when I touch my dog? (Haraway, *When Species Meet*, p. 3)’ ‘What is it like to be a bat? (Nagel, titel)’ ‘What is man, if he is always the place – and, at the same time, the result – of ceaseless divisions and caesurae? (Agamben, p. 16)’ ‘How does language (...) influence how animals are socially constructed and, hence, treated by human society? (Stibbe, p. 149)’ Dit is een greep uit de vragen die worden opgeworpen en waarmee wordt geworsteld – zoveel mag duidelijk zijn – binnen Animal Studies, ook wel aangeduid met de naam Mens-Dier Studies (Human-Animal Studies).

Binnen het onderzoeksveld van Animal Studies wordt de relatie tussen mens en dier in cultuur en maatschappij kritisch bestudeerd. Animal Studies zijn relatief jong en zeer interdisciplinair: het onderzoeksgebied ontstond zo’n drie decennia geleden en brengt uiteenlopende disciplines samen, waaronder antropologie, kunstgeschiedenis, gender studies, filosofie, psychologie, sociologie, archeologie, biologie, ethologie, geschiedenis, religiewetenschap, literatuurwetenschap, media studies, rechten en geografie. Sociaal antropoloog Garry Marvin en literatuurwetenschapper Susan McHugh, redacteuren van het handboek *Routledge Handbook of Human-Animal Studies*, vatten de doelstellingen van het onderzoeksveld als volgt bondig samen:

[Human-animal studies explores] the whys, hows, and whats of human-animal relations: *why* animals are represented and configured in different ways in human cultures and societies around the world; *how* they are imagined, experienced, and given significance; *what* these relationships might signify about being human; and *what about* these relationships might be improved for the sake of the individuals as well as the communities concerned (p. 2).

Zoals het bovengenoemde citaat laat zien draait het bij Animal Studies om de verknooptheid van mens en dier. De (expliciete en impliciete) binaire scheiding van mens en dier (die dikwijls wordt voorgesteld als ‘natuurlijk’ en onproblematisch) wordt kritisch onder de loep genomen. Volgens Marvin en McHugh vormt het gemeenschappelijke startpunt van deze interdisciplinaire onderneming ‘to study animals with humans, and humans with animals, never forgetting that we are both animals in general, and humans in particular’ (idem). Mensen hebben de aarde altijd ‘bewoond’ naast en in relatie met andere dieren en andere organismen. De mens heeft zodoende betekenis gekregen door de aanwezigheid van, de onderscheiding van en de existentiële verstrengeling met andere diersoorten; menselijke en niet-menselijke dieren worden in relatie tot elkaar (discursief) geconstrueerd. Animal Studies vestigt de aandacht op deze problematische en fascinerende relatie: ‘In human-animal studies the research and intellectual focus is on how animals figure and are configured in human worlds, but these worlds are formed through the relationships that humans share with animals’ (Marvin & McHugh (red.), p. 1).

Ook de literatuurwetenschap kan hier een licht over laten schijnen. De stap naar Animal Studies binnen de literatuurwetenschap zal ik verderop maken. Eerst bespreek ik de algemenere ideeën, concepten, benaderingen en discussiepunten van Animal Studies. Daarbij besteed ik uiteraard aandacht aan de thema’s en concepten die relevant zijn in het kader van mijn eigen onderzoek, zoals agency en subjectiviteit en het concept *Umwelt*. Niet onbelangrijk is bovendien om een antwoord te formuleren op de vraag wat Animal Studies ‘nodig’ maakt, juist nu, zowel in de wetenschap als in de maatschappij.

2.1.1 De (ethische) urgentie en de belangrijkste speerpunten van Animal Studies

Zaken als ‘subjectiviteit’, ‘speciësisme’, ‘empathie’, ‘antropocentrisme’ en ‘agency’ staan op het spel van Animal Studies, dat is niet zonder reden. Inzicht in de politieke en wetenschappelijke drijfveren en speerpunten van Animal Studies vergroot het begrip van de zaken waarop wordt ingezet. Dus allereerst: hoe legitimeren Animal Studies zichzelf zoal? Wat is de vermeende urgentie van Animal Studies? Welke politieke en wetenschappelijke ambities hebben Animal Studies?¹

Een simpele reden om dieren (en de mens-dierverhouding) te bestuderen is omdat we niet zonder dieren kunnen, stellen Marvin en McHugh terecht: ‘Simply put, it is because animals – although not all, and not all equally – are essential in and for human societies. Human worlds are built upon animal lives and deaths, conceptually as well as physically’ (p. 1). Door kritisch te kijken naar (representaties van) dieren en de mens-dierverhoudingen in het heden en in het verleden scheppen Animal Studies bovendien ruimte voor toekomstperspectieven; Animal Studies dragen in die zin een revolutionair potentieel (p. 5). Het is de insteek van Animal Studies om door reflectie op de mens-dierverhouding voorbij het ‘antropoceen’ – het paradigma waarin de mens als autonoom wezen het centrum van al het bestaan is – te denken en glimpen op te vangen van hoe een gezondere, holistischere ‘samenwerking’ dan wel ‘gedacht’ en bepleit kan worden. Nieuwe ideeën en concepten zijn hierbij onontbeerlijk, alsook cultuurproducten die genormaliseerde dominante perspectieven destabiliseren en/of alternatieve perspectieven verbeelden.

Animal Studies nodigt ons uit om ons kritisch te verhouden tot de ‘erfenis’ van de Verlichting. Het was met name de Verlichting (als discours) waarin, via Descartes’ conceptuele scheiding van lichaam en geest, de (mannelijke) ratio² op een voetstuk werd geplaatst. Dualistisch denken creëert hiërarchie; ‘dierlijke lichamelijkeheid’ moet sinds de Verlichting het onderspit delven. Inmiddels is dualistisch denken bekritiseerd vanuit het postmodernisme en poststructuralisme. Het inmiddels gevestigde inzicht in de wetenschapsfilosofie is dat ‘objectief kijken of kennen’ niet bestaat en juist altijd een subjectieve vorm van machtsuitoefening is en dat we bovendien zitten ‘opgesloten’ in discourses waarbuiten we niet kunnen denken. Als tegengewicht is er vanuit Animal Studies meer aandacht voor lichamelijkeheid en daarmee voor emoties. Emotie wordt, in aanvulling op de particuliere beleving, begrepen als een politieke en sociale aangelegenheid: ‘Emotion is not merely a matter of individual experiences,’ stellen Atsuko Matsuoka en John Sorenson (red.), ‘but it is the experience of social relationships and is constituted within political and social contexts’ (p. 4). Emotie en empathie, in de wetenschap en daarbuiten een lange tijd overschaduwd door de ratio, krijgen onder andere binnen Animal Studies weer bestaansrecht. De relatief recente studie naar affect binnen de literatuurwetenschap laat dezelfde ontwikkeling zien. Ook ecologisch linguïst Arran Stibbe, auteur van *Animals Erased: Discourse, Ecology, and Reconnection with the Natural World*, pleit voor meer aandacht voor ‘belichaming’ (*embodiment*):

In celebrating the linguistic and the rational, other aspects of being human (such as emotions, feelings, embodiment, mortality, or dependence on a physical environment for continued survival) are marginalized simply because they happen to be shared with other animals. By ignoring ecological embedding and embodiment, humans have managed to develop another unique characteristic: the ability, single-handedly as a species, to alter the conditions of the planet to make it less hospitable for human life and the life of countless other species. If we are to create a more humane and sustainable

---

¹ Ik ben geneigd om hier de meervoudsvormen ‘urgenties’ en ‘agenda’s’ te gebruiken, omdat deze de divergentie binnen het veld beter zouden vatten, maar dit laat ik voor de leesbaarheid achterwege.

² Uiteraard al veel eerder, sinds Aristoteles, werd de mens gedefinieerd als het ‘rationele dier’. De gedachte was (en is overwegend nog steeds) dat de mens zich onderscheidt van dieren doordat hij kan denken en redeneren.

society, it will be necessary to look once again at animals and celebrate some of the characteristics that we share (p. 3).

Met 'humaner' wordt dus in Animal Studies paradoxaal genoeg 'dierlijker' bedoeld. In die zin dat we zaken als lichamelijke kwetsbaarheid, emotionaliteit, afhankelijkheid en sterfelijkheid als belangrijke gedeelde factoren van al het dierlijk leven op aarde zouden moeten waarderen. Als we meer respect voor onszelf willen opbrengen, ten bate van ons voortbestaan, zullen we meer respect en interesse moeten opbrengen voor de dieren die we zijn en waarmee we samenleven. In hoeverre we dit streven kunnen bereiken heeft volgens de filosoof Judith Butler alles te maken met wat wij beschouwen als een 'grievable life' en hoe '(un)grievable lives' worden geconstrueerd in onze cultuur. 'When is life grievable?' vraagt Butler zich af. Butler merkt op dat we rouwen om sommige levens en om andere niet. Rouwen veronderstelt, volgens Butler, de erkenning van de fragiliteit van een leven: 'To say that a life is injurable, for instance, or that it can be lost, destroyed, or systematically neglected to the point of death, is to underscore not only the finitude of a life (that death is certain) but also its precariousness (that life requires various social and economic conditions to be met in order to be sustained as a life). Precariousness implies living socially, that is, the fact that one's life is always in some sense in the hands of the other'³. De levens die als kwetsbaar en afhankelijk erkend worden, zijn berouwbaar en waardevol. De regulering van affect speelt een belangrijke rol in de ervaring en constructie van '(un)grievable life'. Volgens Butler wordt (vanuit de politiek en (nieuws)media) een beroep gedaan op affect om (ongelijkheid in) 'grievable life' te produceren (om bijvoorbeeld het plegen van oorlogsgeweld te rechtvaardigen): 'Whether we are speaking about open grief or outrage, we are talking about affective responses that are highly regulated by regimes of power and sometimes subject to explicit censorship.' Het is vanuit Butlers theorie interessant om de vraag te stellen in hoeverre de (individuele) dood van dieren (in literatuur en andere cultuuruitingen) wordt gerepresenteerd als iets berouwbaars.

De algemene consensus binnen Animal Studies⁴ is dat onze relatie met anderen (menselijke en niet-menselijke dieren) op basis van de genoemde overeenkomsten (lichamelijkheid, kwetsbaarheid, emotionaliteit, afhankelijkheid en sterfelijkheid) geleefd moet worden. In de praktijk zal dit niet gemakkelijk zijn; volgens de filosoof Cora Diamond is het 'pijnlijk om te denken' in termen van gedeelde sterfelijkheid en kwetsbaarheid. We zijn geneigd om pijn (en daarmee 'pijnlijk denken') te vermijden. Een ethiek die voortkomt uit wat Diamond 'the difficulty of reality' noemt, zal dus door een bepaalde mate van (gezamenlijke) innerlijke weerstand heen moeten.

Door de focus op lichamelijke kwetsbaarheid kan de indruk ontstaan dat er weinig plek is voor de ratio in dit verhaal. Die is er echter zeker; juist binnen Animal Studies wordt de notie 'denken' gecompliceerd. Literatuurwetenschapper Kari Weil, auteur van *Thinking Animals: Why Animal Studies Now?* schrijft: 'this distinctive property [thinking and reasoning] has come under much questioning in recent years as we learn almost daily how many other species do something that appears to be thinking – whether in the ways they prepare their nests or hide their food or court their mates' (p. xv). Een vaak geciteerde tekst in deze context is Derrida's *The Animal That Therefore I Am*. Daarin legt Derrida de valse autonomie van zijn eigen ratio bloot door te stellen dat hij 'bewogen' wordt door de blik van zijn kat. Vanuit Animal Studies wordt onderzoek gedaan naar en gereflecteerd op vragen als 'wat is denken?'; '(hoe) denken andere dieren?' en 'hoe kunnen mensen denken vanuit het besef dat ze dieren zijn en met

---

³ Bron: <<https://www.versobooks.com/blogs/2339-judith-butler-precariousness-and-grievability-when-is-life-grievable>>, geraadpleegd 24 april 2020.

⁴ Butler komt in principe tot dezelfde ethische overweging en pleit voor een inclusievere, egalitaire politiek gebaseerd op gedeelde, erkende precariteit, met het verschil dat Butlers uitspraken uitsluitend betrekking hebben op menselijke dieren. Zoals aangegeven acht ik haar theorie van 'grievable life' ook bruikbaar voor onderzoek binnen Animal Studies, wanneer je deze uitbreid naar menselijk *en* niet-menselijke dieren.

dieren de aarde delen?’ We moeten, zo luidt het devies, vooral de beperkingen van onze ratio in zicht krijgen. Dit kan door onze interesse bescheiden tot andere dieren te richten, meent Weil: ‘Our engagement with animals may reveal to us our particular human stupidity [*bêtise*], and it is only by [...] becoming “attuned” to them [...] that we may be able to think otherwise and overcome some of the limitations of our so-called rational condition’ (p. xvi). Weil pleit ervoor om dieren te ‘ontdenken’ en zo onze conclusies over wie wij zijn, wie zij zijn en hoe we allemaal verstrengeld zijn, te kunnen herdenken (*rethink*) (p. xvii).

De meer activistische Critical Animal Studies⁵ (CAS) kant zich tegen het structurele geweld tegen niet-menselijke dieren (Matsuoka & Sorenson, p. 3) en de discriminatoire, geïnstitutionaliseerde houding ten opzichte van dieren, aangeduid met de term ‘speciësisme’ – de analogie met racisme en seksisme is evident – die in 1970 werd opgeworpen door Richard Ryder (Ryder, p. 39). In *Critical Animal Studies: Towards Trans-species Social Justice* definiëren Matsuoka en Sorenson (red.) ‘speciësisme’ als volgt:

Speciesism does not refer simply to human relationships with other animals, but means socially, politically, economically, and culturally constructed everyday practices and a body of knowledge that supports such relationships. [...] speciesism is an ideology that legitimates a particular social order and it is necessary to understand the oppression of animals in terms of a theory that recognizes the necessary factors of economic exploitation, unequal power, and ideological control. Speciesist ideology operates to justify domination over other animals and our economic exploitation and commodification of them. Academics have contributed to maintenance of this ideology by developing a system of knowledge about animals and theories to justify human domination (p. 1).

Dit citaat beschrijft een ‘discours’ – overigens door de auteurs niet met die term aangeduid – dat opvallende parallellen vertoont met het koloniale discours zoals het in en met de postkoloniale theorie wordt geanalyseerd en bekritiseerd. De onderdrukings-, instrumentalisering- en uitbuitingsmechanismen (die afhankelijk zijn van (talige) ideologie) zijn dit keer niet gericht op andere, ‘niet-westerse’ mensen, maar op dieren. Één van de taken van CAS is ‘to confront this unthinkability, the taken for granted assumptions that form a hidden structure of violence and that make the most unspeakable atrocities seem an acceptable part of everyday life. Part of this effort is to challenge the anthropocentrism of various academic disciplines’ (pp. 1-2).

Een belangrijk streven, dat ik deel met de auteurs van *Critical Animal Studies*, is om het ‘epistemische geweld’⁶ en de wrange gevolgen daarvan bloot te leggen. Dieren (waaronder mensen) kunnen de dupe worden van exploitatie en/of moord ‘based on an underlying system of ideas that makes

---

⁵ ‘An essential part of activism for CAS is veganism’ (Matsuoka & Sorenson, p. 3). Het consumeren van vlees en/of dierlijke producten is een gevoelig onderwerp in de huidige westerse maatschappij en binnen Animal Studies des te meer. Veganisme wordt door de ‘activist-scholars’ als fundamenteel onderdeel gepresenteerd van CAS: ‘Rather than merely being a diet, veganism is both a symbolic gesture of boycott against the institutionalized oppression of nonhuman animals and a concrete effort to incorporate in everyday life the ethical and political awareness that the use of nonhuman animals is unjust to those animals and harmful to humans themselves. [...] Adopting a radical vegan perspective that understands the intersection of human and nonhuman oppressions, this book presents anarchist and Indigenous worldviews to recognize veganism as an everyday practice to protest exploitation, thus creating a pathway to exercise empathy and to achieve trans-species social justice (i.e., to achieve institutional conditions free from oppression and domination)’ (pp. 3-4).

⁶ Oorspronkelijk een term die vanuit de postkoloniale theorie door Gayatri Spivak, in haar essay ‘Can the Subaltern Speak?’ werd gebruikt om het monddood en weerstandloos maken van de subalterne bevolkingsgroep, als gevolg van structurele onderdrukking, mee aan te duiden.

it acceptable to inflict violence on certain individuals and groups' (p. 2). Het is belangrijk om te onderstrepen dat het gevolg van 'epistemisch geweld' niet 'slechts' uitbuiting of moord is, maar ook een beroving van rechten, gevoelens, 'agency', 'subjectiviteit' en intrinsieke waarde (de structuur van onderdrukking wordt door de subalternen verinnerlijkt⁷). In de woorden van Matsuoka & Sorenson (red.):

they are excluded from the possession of *rights* and *intrinsic value* and instead are considered raw *materials* or *resources* that exist only for human consumption [...]. Other animals' *agency* is denied and they are reduced to *the status of unfeeling objects* to be used *instrumentally*. The contributors [of *Critical Animal Studies*] challenge this epistemic violence, the erasures of other animals' subjectivity and their ethical significance from everyday practice as well as from epistemic standards of current academic practices in various disciplines (p. 2; mijn cursivering).

'Epistemisch geweld' is hardnekkig en 'onzichtbaar'. Ondermijning vergt volgens Matsuoka en Sorenson (red.) allereerst alertheid op dit geweld, vervolgens actieve vermijding van medeplichtigheid en tot slot het destabiliseren van het dominante discours dat het faciliteert. Volgens hen zijn er 'strategies to subvert taken-for-granted ideas and practices concerning our relations with other animals to destabilize dominant perspectives [...]' (p. 3). Literatuur kan overigens als zo'n destabilisator fungeren wanneer het een alternatief discours over dieren (en daarmee over mensen) produceert.

Een stokpaardje van Animal Studies is academische inter- of eerder metadisciplinariteit, waardoor perspectieven worden geopend 'on the production and authorization of knowledge itself as a more-than-human activity' (Marvin & McHugh (red.), p. 3). Dit scheidt volgens Marvin en McHugh een 'discursive environment conducive to developing positions and forms within existing academic discourses, as well as metamorphosing the status of each and all through crossings and other mutations that are peculiar to interspecies life' (idem). Matsuoka en Sorenson (red.) stellen: 'an intersectional lens helps us to see through the interwoven political and legal institutional processes that manage our social and economic domination over other animals' (p. 4). Pluralisme en kruisbestuiving zijn dus zowel op conceptueel als academisch vlak het devies. Het erkennen en interacteren met meerdere (niet-menselijke, maar tevens dierlijke en organische) actoren, het bestaan van meerdere perspectieven en meerdere vormen van kennis: 'What we need are more multicultures and multispecies in human-animal studies, more 'multi-' in the human-animal studies community, a bringing together of our particular research and intellectual cultures to produce more crossings' (Marvin & McHugh (red.), p. 9). De literatuurwetenschap kan hieraan een belangrijke bijdrage leveren, omdat juist deze discipline erop is toegerust om onze relatie tot andere dieren te onderzoeken en te bekritisieren. In *Literature and Animal Studies* stelt Mario Ortiz Robles dat:

While literature is neither a natural habitat for animals, nor thereby a repository of reliable knowledge about the anatomy, physiology, and perhaps even ethology of animals, it has nevertheless had more to say about our relation to animals over time than any other discourse. This is so in part because of the rhetorical resources of which literature has availed itself to describe animals in the course of its history, in epics, fables, romances, poems, and stories of all shapes and forms. But literature has had

---

⁷ In hoeverre geldt dit voor dieren? Olifanten die vanaf jonge leeftijd worden vastgeketend, zullen ook op volwassen leeftijd – hoewel ze met gemak de kracht hebben om zich los te breken of het gewicht van het projectiel achter zich aan te slepen – 'vastgeketend' op hun plaats blijven (De Waal, pp. 239-242). Dit wijst op verinnerlijking.

more to say about our relation to animals because in literature anything can be said, including those aspects of our relation to animals that science, economics, and politics would rather not say (Robles, p. x).

Interessant is niet alleen hoe literatuur de werkelijkheid spiegelt, maar ook (discursief) produceert. Door het discours over dieren, dat in en via literatuur wordt geproduceerd, bloot te leggen, openen we een ruimte om kritisch na te denken over alternatieve modellen voor de wereld. En juist in literatuur kunnen alternatieve discourses over dieren gecreëerd worden, waarmee literatuur ons helpt verbeelden hoe onze relatie tot dieren (niet-menselijke dieren en het mens als dier) er in de toekomst uit kan zien. In de volgende subparagraaf zal ik uitleggen hoe onze relatie tot dieren wordt gemedieerd door discourses, waarbinnen dieren worden gerepresenteerd in verschillende media- en cultuuruitingen.

2.1.2 Mens versus dier: antropocentrisme, de binaire oppositie mens-dier en ‘destructieve’ discourses

In deze subparagraaf expliciteer ik kort wat binnen Animal Studies wordt verstaan onder (ideologisch) ‘antropocentrisme’, dat de kern vormt van de dominante discourses over dieren (niet-menselijke dieren en menselijke dieren). Daarnaast vat ik samen hoe onze relatie tot dieren is gemedieerd door (talig georganiseerde) discourses over dieren. De binaire oppositie mens-dier vormt hierin de spil.

Onze ‘toegang’ tot de realiteit wordt bemiddeld door discourses, die werken via representatie en talig (onder meer rond de binaire oppositie mens-dier) zijn georganiseerd. Stuart Hall definieert ‘discours’ als volgt:

Discourses are ways of referring to or constructing knowledge [...] a cluster [...] of ideas, images and practices, which provide ways of talking about, forms of knowledge and conduct associated with, a particular topic, social activity or institutional site in society (p. 6).

‘Antropocentrisme’ wordt in Critical Animal Theory gedefinieerd als een (westerse) ideologie die, uitgaand van de binaire oppositie mens-dier, werkt ‘[to] maintain the centrality and priority of human existence through marginalizing and subordinating nonhuman perspectives, interests and beings’ (Weitzenfeld & Joy, pp. 4-5). Belangrijk hierbij is dat dieren direct en indirect worden geclassificeerd als intrinsiek doelloos. Hun waarde en betekenis krijgen zij slechts ‘instrumentally through human consciousness’ (p. 6). In zijn lezing van Heidegger, definieerde Matthew Calarco ‘antropocentrisme’ beknopt als ‘simply the dominant tendency within the Western Metaphysical tradition to determine the essence of animal life by the measure of, and in opposition to the human’ (p. 29). Het probleem van ‘antropocentrisme’ is volgens Animal Studies-wetenschapper Robles niet dat een categorisch onderscheid tussen mensen en andere dieren onterecht zou zijn, omdat het niet gebaseerd zou zijn op feitelijk verschil, maar juist dat antropocentrisme daadwerkelijk onderscheid, diversiteit en individualiteit uitwist:

[I]t is that the difference thus defined would seem to make us categorically distinct from all other members of the animal kingdom. [...] To suggest that the category “animals” is a human invention is thus not to deny the variety and diversity of life. On the contrary: it is to remark that the categorical distinction made between humans, on one side, and non-humans, on the other, is a figment of our imagination, a conceit that, by creating a rigid binary, in fact denies difference on a larger scale (pp. 3-4).

Animal Studies ageren, zoals gezegd, tegen het antropocentrisme en streven ernaar voorbij de binaire oppositie mens-dier te bewegen om tot een rechtvaardiger (niet-instrumentele) relatie met andere dieren (waaronder het dier in onszelf) te komen. Discoursanalyse helpt dan om kritisch inzicht te krijgen in de manier waarop (antropocentrische) versies van de wereld discursief worden geproduceerd door de manier waarop dieren (en mensen) worden gerepresenteerd.

Dieren bewonen de aarde in vele soorten en maten, ze bestaan in de realiteit. *Of wij* (menselijke dieren) ze zien en *hoe we ze zien*, is echter nog maar de vraag en dit heeft degelijk invloed op ons bestaan (dat van niet-menselijke dieren en menselijke dieren). Arran Stibbe opent zijn boek *Animals Erased: Discourse, Ecology, and Reconnection with the Natural World* enigszins alarmerend: 'Animals are disappearing, vanishing, dying out, not just in the physical sense of becoming extinct, but in the sense of being erased from our consciousness' (p. 1). Het gaat Stibbe om hoe onze 'ontmoetingen' met niet-menselijke dieren worden gemedieerd, onder meer door musea, dierentuinen, natuurdocumentaires, boeken, films, televisie, games, strips en internet. Deze instituten en media sturen (onbewust) onze perceptie en interpretatie van dieren doordat ze dieren op een bepaalde manier framen en representeren (p. 1).

Grof gesteld plaats het dominante discours over dieren (en daarmee de mens-dierverhouding) 'het dier' buiten en onder 'de mens'⁸. Het produceert, op basis van het ideologisch antropocentrisme, een hiërarchisch verschil tussen menselijke dieren en niet-menselijke dieren, waarmee de laatste in een ondergeschikte en onderdrukte positie komen. De binaire oppositie mens-dier vormt het uitgangspunt voor een onderscheid tussen personen (menselijke dieren) en eigendommen (niet-menselijke dieren), tussen subjecten en objecten, activiteit en passiviteit. 'Dieren' worden gemarginaliseerd en tot (gedachte-, gevoel- en rechteloos) object gemaakt. Ze krijgen geen intrinsieke maar instrumentele waarde (voor de mens). Andere binaire opposities zijn onlosmakelijk en complex met de mens-dier oppositie vervlochten, zoals geest-lichaam, cultuur-natuur en man-vrouw⁹. Het dominante discours rechtvaardigt de hegemonische positie van menselijke dieren en daarmee alle machtsstrategieën en -mechanismen¹⁰ waarmee niet-menselijke dieren geëxploiteerd kunnen worden.

Volgens Stibbe maken de 'destructieve'¹¹ discourses 'echte' dieren vooral *onzichtbaar*: 'When animals are erased, what we are left with are signs: words, pictures, toys, specimens, beeps on a radio

---

⁸ Bij de vermeende superioriteit van het menselijke dier plaatst Robles de volgende noemenswaardige kanttekening: 'Most of us would likely agree that humans, endowed with big brains, are capable of doing things that other animals cannot accomplish, but it is also true that other animals are capable of doing things that humans can only dream of doing without the aid of technology, or at any rate of doing them better: flying, swimming, running, smelling, hearing, etc. It might indeed be worth considering in this context to what extent technology is guided by humans' desire to become more like animals [...]' (p. 3).

⁹ De hiërarchische mens-dierverhouding kruist (*intersect*) bovendien met andere *intramenselijke* hiërarchieën. Ongelijkheid van gender, seksualiteit, klasse, etniciteit, 'ras' en leeftijd zijn complex verweven met de dominantie van 'mens' over 'dier' (en natuur in het algemeen) (Cudworth, p. 67).

¹⁰ 'Kenniss' valt daar ook onder; 'mensen kennen – als 'meesters over de natuur' – dieren, en niet andersom,' luidt de gangbare gedachte. Volgens Foucault nam deze vorm van *power/knowledge* in de negentiende eeuw een vlucht: 'Under different rubrics – natural history, comparative anatomy, phylogeny, embryology, genetics, ecology, etc. – the emergence of the biological sciences in the nineteenth century marks a decisive turn in the development of our knowledge of living beings and of the discourses that describe, catalog, and rationalize our complicated relation to animals' (Robles, p. 5). Ook Derrida schrijft in *The Animal That Therefore I Am* dat 'It is all too evident that in the course of the last two centuries [...] traditional forms of treatment of the animal have been turned upside down by the joint developments of zoological, ethological, biological, and genetic forms of knowledge, which remain inseparable from techniques of intervention into their object, from the transformation of the actual object, and from the milieu and world of their object, namely, the living animal' (p. 25).

¹¹ Stibbe gebruikt de term 'destructive discourses' voor 'discourses that potentially construct inhumane and ecologically damaging relationships between humans and animals' (p. 6). Hij beargumenteert hoofdzakelijk dat 'some "destructive" discourses represent animals in ways that promote inhumane treatment and environmental damage, that some "counter" discourses such as environmentalism fail to break free of the assumptions of destructive discourses, but that it is possible to discover radically different "alternative" discourses that encourage

receiver' (p. 2). We zien dieren voortdurend en overal om ons heen in gerepresenteerde vorm. Enigszins paradoxaal is dat door middel van deze representatiepraktijk de 'echte' dieren aan ons zicht worden onttrokken. We moeten onszelf de vraag stellen in hoeverre de representaties van dieren nog te maken hebben met de dieren die (als het even kan) daadwerkelijk rondbewegen in de wereld, aangezien 'the signs [that] emerge at first with a connection to real animals, [...] can take on a life of their own in a simulated world [...]'¹² (p. 2). Om te voorkomen dat representaties op een dergelijke schadelijke wijze (enkel nog refererend aan de symbolische orde) losgezongen raken van de werkelijkheid, moeten we volgens Stibbe een beter begrip krijgen van deze symbolische wereld met zijn 'mechanisms of erasure and alienation – in order to transcend the symbolic and reconnect with animals and the natural world' (p. 3). Met alternatieve of 'tegendiscoursen' kan representatie *an sich* niet overkomen worden, maar deze alternatieve representaties kunnen potentieel meer recht doen aan de complexe werkelijkheid.

Het 'anders zijn' of 'niet-mens zijn' is, behalve een realiteit, dus een discursieve formatie die gevolgen heeft voor hoe wij met andere dieren omgaan, hoe wij met andere mensen omgaan, en ook hoe wij met het 'dierlijke' in onszelf¹³ omgaan. Daarover merkt Stibbe, tot slot van deze subparagraaf, zeer terecht op:

In celebrating the linguistic and the rational, other aspects of being human (such as emotions, feelings, embodiment, mortality, or dependence on a physical environment for continued survival) are marginalized simply because they happen to be shared with other animals. By ignoring ecological embedding and embodiment, humans have managed to develop another unique characteristic: the ability, single-handedly as a species, to alter the conditions of the planet to make it less hospitable for human life and the life of countless other species. If we are to create a more humane and sustainable society, it will be necessary to look once again at animals and celebrate some of the characteristics that we share (p. 3).

2.1.3 Taal, subjectiviteit en individualiteit

De termen 'subjectiviteit' en 'individualiteit' heb ik al een aantal keer laten vallen. In deze subparagraaf zal ik vanuit Animal Studies en onder meer met Judith Butlers filosofie kort toelichten hoe deze noties samenhangen met het vraagstuk over 'taal'.

Binnen het dominante discours over de mens-dierverhouding bestaat het Cartesiaanse idee dat 'de mens' zich onderscheidt van de andere dieren omdat *wij* 'taal' hebben en *zij* niet. Het discours maakt dieren op deze wijze 'monddood'; als *zij* geen taal hebben, 'verstaan' *wij* hen niet en dus hebben *wij* geen boodschap aan andere dieren. Het discours werkt bovendien een overidentificatie met het verbale en cognitieve (geest) in de hand – ten koste van het emotionele, sensitieve en zintuiglijke (lichaam) – waarmee we ook ons eigen lichaam 'monddood' maken. Volgens filosoof, dichter en dierentrainer Vicki Haerne is de 'blind- en doofheid' ten opzichte van andere dieren een tekortkoming. Het is volgens haar onterecht om ervan uit te gaan dat andere dieren ons niets (te) vertellen (hebben), niet met ons communiceren. Haerne stelt in *Adam's Task: Calling Animals by Name* dat we allereerst de 'integriteit' van taal moeten erkennen: '[W]e [should] describe the integrity of a language as the physical, intellectual and spiritual distance talking enables the speakers of that language to travel together [...]' (p. 42). Uit dit korte citaat volgt dat 'taal' in de eerste plaats op complexe wijze sociaal *functioneert*, in

---

reconnection to animals and nature' (p. 3).

¹² Stibbe maakt gebruik van Jean Baudrillards notie 'simulacra', waarmee Baudrillard het fenomeen van 'reproducties zonder origineel' aanduidde (p. 2).

¹³ Aan dit aspect wordt binnen Animal Studies relatief weinig aandacht geschonken, misschien kan hierover juist vanuit psychoanalytische hoek het één en ander gezegd worden.

plaats van *is*. We *gebruiken* taal; taal dient bepaalde doelen en verlangens. Een taal – Haerne sluit andere, andermans en -diers communicatiemodi niet uit – stelt ons in staat ‘to travel together’. Dit laatste uit noodzaak: het menselijke dier is vanuit zijn inherente sociale afhankelijkheid, complex afhankelijk van taal om te ‘reizen’, om te ‘leven’.

Judith Butler sloeg een brug tussen taalfilosofen John L. Austin (taalhandelings­theorie) en Althusser (taal en macht) om te beschrijven hoe de mens niet buiten de taal bestaat en om te beschrijven hoe taal ons kwetst. In *Opgefokte taal: Een politiek van de performatief*¹⁴ ziet zij zich geplaatst voor de volgende vragen en overwegingen:

Zou taal ons zo kunnen kwetsen als het niet zo was dat we in zekere zin talige wezens zijn, wezens die taal nodig hebben om te bestaan? Zijn we kwetsbaar voor taal doordat we binnen haar grenzen tot stand zijn gekomen? Als we in taal gevormd zijn, dan legt deze vormende macht het beginpunt en de voorwaarden vast voor alles wat we over taal kunnen beslissen. Taal beledigt ons dan als het ware van meet af aan doordat haar macht er eerder was dan wij (p. 13).

Butler stelt dat in en via taal, via aanspreking en naamgeving, het subject wordt geconstitueerd: ‘Een naam toegevoegd krijgen (waarbij in het midden blijft of het om een scheldnaam gaat) is een van de voorwaarden waaronder het subject in taal ontstaat. [...] Taal ondersteunt het lichaam niet door het letterlijk in het leven te roepen of te voeden, maar doordat het lichaam pas maatschappelijk kan bestaan als het binnen de taal wordt aangesproken’ (p. 13; p. 17). We zijn voor onze subjectwording dus afhankelijk van anderen die ons (al dan niet) aanspreken: ‘Iemand gaat ‘bestaan’ vanuit deze fundamentele afhankelijkheid van toespreking door de Ander,’ stelt Butler (p. 18). Ook de manier waarop er wordt toe- of aangesproken, doet er wezenlijk toe:

De naam die iemand krijgt toegevoegd, legt hem of haar niet simpelweg vast. Een kwetsende naam kleineert en vernedert degene die hem krijgt toegevoegd, maar kan ook anders uitpakken. Door een naam toegevoegd te krijgen, krijgt iemand paradoxaal genoeg ook de kans om maatschappelijk te bestaan. Het neemt iemand op in het leven van de taal dat door de tijd heen bestaat en verder reikt dan het aanvankelijke doel van de naamgeving. [...] de aanspreking brengt een bestaan tot stand binnen het mogelijke gebied van erkenning - en daardoor ook daarbuiten, in wat verworpen wordt (p. 14; p. 18).

Menselijke dieren zijn dus, als aangesproken wezens, kwetsbaar voor taal. We hebben het nodig om toegesproken te worden door de Ander om te zijn en een ‘subject [te worden] dat zelf anderen kan toespreken’ (p. 44). Bovendien volgt hieruit, volgens Butler, dat we allermint autonoom zijn: ‘Dat we eerst toegesproken moeten worden om te kunnen handelen sluit in één klap de mogelijkheid van radicale zelfbeschikking uit’ (p. 45). Deze taal­filosofie leidt voor Butler uiteindelijk tot de volgende ethische overweging:

De verantwoordelijkheid van de spreker bestaat niet in het scheppen van taal uit het niets, maar in de omgang met het geërfde gebruik dat de taal van deze spreker tegelijk beperkt en mogelijk maakt. Om deze van meet af aan onzuivere invulling van verantwoordelijkheid te begrijpen, moeten we de spreker zien als gevormd in de taal

---

¹⁴ Vertaling van *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. New York/Londen: Routledge, 1997.

die hij of zij gebruikt. Deze paradox laat het ethische dilemma doorschemeren dat borrelt aan de basis van de taal (p. 46).

Niet alleen menselijke dieren zijn kwetsbaar voor taal, ook niet-menselijke dieren zijn (indirect) kwetsbaar voor taal. Zolang wij andere dieren niet (op individueel niveau) toespreken en eigennamen geven, krijgen zij geen subjectiviteit of individualiteit; hun subjectieve en individuele leven is dan non-existent. Hierin wordt rechtvaardiging gevonden voor massale exploitatie en moord. Immers, een leven dat niet bestaat, kun je geen onrecht aandoen. In de vleesindustrie, de meest opvallende vorm van exploitatie, wordt vaak niet eens geteld in het aantal dieren, maar in het aantal kilo's, waarmee hun individuele lijden en dood alleen nog maar verder wordt geobjectiveerd¹⁵ (Matsuoka & Sorenson (red.), p. 3).

Subjectiviteit en individualiteit hangen, zoals ik aan de hand van Butlers filosofie heb beschreven, complex samen met taal. Uit haar filosofie blijkt ook dat voor taal, om ethisch te functioneren, we elkaar (hieraan zou ik willen toevoegen: en andere dieren) niet exact hoeven te begrijpen. Belangrijker is dat en hoe we met ons gebruik van taal de ander *erkennen*, subject maken: een 'individu' dat ook iets 'te zeggen' en 'te kennen' heeft. Deze verantwoordelijkheid moeten we volgens Butler in ieder geval nemen tegenover andere mensen. Ik denk dat het goed mogelijk is om deze 'imperatief' op te rekken en andere dieren te includeren. Hoe? We kunnen andere dieren bewust 'vermenselijken', door hen namen en biografie te geven. Hiervoor pleit onder meer mediasocioloog en Animal Studies-wetenschapper Maarten Reesink¹⁶. Antropomorfisme, waar ik later op terug kom, is dus niet per definitie onwenselijk.

Er is ook een andere, aanvullende manier om de subjectiviteit van andere dieren te includeren. Om die te begrijpen dienen we terug te keren naar de discrepantie die bestaat tussen 'verstaan' en 'begrijpen', die de onderlinge communicatie van taalgebruikers kenmerkt¹⁷. Dat 'verstaan' niet per se 'begrijpen' betekent, belet ons (juist) niet om via taal te communiceren en met elkaar in relatie te treden. Taal schiet enerzijds 'tragisch' tekort, maar *functioneert*, taal *beweegt* ons. We zijn 'poreus' voor taal, kwetsbaar voor taal. Taal lijkt, zoals ook Butler aangeeft, zowel een discursief gevalideerd sociaal kwalificatiemiddel ('jij mag deelnemen aan het leven') als een communicatiemiddel. Op grond van deze overweging opent zich een mogelijkheid. Wat zou er gebeuren met de mens-dierverhouding als we andere manieren van expressie ook discursief zouden valideren als communicatie? Volgens Weil hangt dat af van 'the extent that we humans can relinquish the [anthropocentric] stance of impenetrability that we claim for ourselves and with which we protect ourselves from being known by the animals we live with' (Weil, pp. 9-10).

Het dominante, antropocentrische discours valideert de verbale 'taal' van menselijke dieren. Andere (non-verbale) communicatie- en expressievormen zijn ondergeschikt en we hebben bovendien de antropocentrische gedachte dat die ons niet 'raken'. Volgens Derrida zijn we wel degelijk gevoelig voor de blik van het andere dier. Hij ontkrachtte in *The Animal That Therefore I Am* onze vermeende autonomie en de gedachte dat we niet bewogen worden door andere dieren:

---

¹⁵ Niet alle niet-menselijke dieren krijgen even veel of weinig subjectiviteit, hierin bestaan gradaties.

¹⁶ Maarten Reesink aan het woord in *Trouw* over informatiebordjes in dierentuinen.

Bron: <<https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/waarom-alle-dieren-in-dierentuinen-een-naam-moeten-krijgen-dit-is-yindee-een-aziatische-olifant~b58f5462/>> (laatst geraadpleegd 30 april 2020).

¹⁷ Dit is de 'tragiek van taal'; in Weils woorden: 'We experience this tragedy when we acknowledge that there is another consciousness there, a consciousness we desperately desire to know through language, but that may remain impenetrable' (p. 9). De 'tragiek van taal' kan overkomen worden als we erkennen dat we wel degelijk bewogen worden door taal en daarnaast door zoveel meer processen die binnen en buiten onlosmakelijk op elkaar betrekken.

What does this bottomless gaze offer to my sight [*donne à voir*]? What does it “say” to me, demonstrating quite simply the naked truth of every gaze, when that truth *allows me to see and be seen* through the eyes of the other, in the seeing and not just *seen eyes* of the other (p. 12, cursivering in origineel)?

In het voorbeeld dat Derrida aanhaalt gaat het om de ‘blik’ (het actief kijken en kennen) van een kat naar zijn eigen naakte mensenlichaam en de schaamte die hij daarbij ervaart. Elkaar ‘raken’ bestaat wel degelijk tussen diersoorten en wij menselijke dieren zijn daar *wel* vatbaar voor, maakt Derrida aan de hand van dit voorbeeld duidelijk. Andere dieren drukken wel degelijk een standpunt uit, zijn niet louter object. Juist in die vatbaarheid voor de blik van de Ander (het andere dier) worden we geconfronteerd met ons ‘mens’-zijn, volgens Derrida. Antropocentrische discoursen maken ons in hoge mate blind en doof voor dergelijke destabiliserende ‘ontmoetingen’. Het zijn deze antropocentristische discoursen die de reële dieren ‘uitwissen’; met inherente representatiepraktijken maken we hen ‘onzichtbaar’. Wat zou er gebeuren als we oog en gevoeligheid krijgen voor hoe we elkaar (naast taal) raken, bewegen en affecteren? Hoe verandert de mens-dierverhouding als we onze eigen ‘porositeit’, net als Derrida, ervaren en in de arena van de ethiek brengen?

Het is naar mijn mening nuttig om te denken over communicatie in deze alternatieve termen, in termen van affect, elkaar ‘raken’ en ‘bewogen worden’. Deze processen zijn bovendien, naast en via taal, saillant aan het werk in literatuur. Juist in literatuur kan het bewustzijn van de Ander worden onderzocht. Literatuur werkt zowel met taal als met affect. Literatuur is een *oefening* in empathie (mee- en in-voelen); we verbeelden ons als we schrijven en lezen hoe het is om in iemands anders bewustzijn te zitten.

2.1.4 Meerdere ‘werelden’: Jakob von Uexkülls notie *Umwelt*

Om te kunnen beschrijven hoe Koolhaas’ werk niet slechts ‘de wereld’ representeert, maar meerdere werelden, besteed ik in deze subparagraaf aandacht aan de bruikbare en inspirerende notie *Umwelt*, die ons op een alternatieve, anti-anthropocentrische wijze laat nadenken over subjectiviteit en ruimte. Het gaat om het concept *Umwelt*, afkomstig van de bioloog Jakob von Uexküll (1864-1944). Uexküll heeft vele filosofen geïnspireerd, onder wie Merleau-Ponty, Deleuze, Heidegger en Agamben (Michelini & Köchy (red.), p. 1). De notie is bruikbaar om te beschrijven hoe Koolhaas in zijn verhalen verschillende *Umwelten* verbeeldt. Ook binnen Animal Studies raakt Uexkülls *Umwelt*-theorie de juiste snaar. Animal Studies benaderen dierwerelden min of meer volgens zijn theorie van *Umwelt*, van ‘perceptuele werelden’. Met *Umwelt* wordt het bestaan aangeduid van meerdere, subjectieve, spatio-temporele, geleefde realiteiten die worden bewoond door verschillende organismen, zelfs in gedeelde omgevingen (Marvin & McHugh (red.), p. 3).

Uexküll transformeerde Kants filosofie waarin het (transcendentale) subject onmogelijk een dier kan zijn (Weil, p. 31). Onterecht, vond Uexküll, we moeten andere dieren niet slechts als objecten beschouwen ‘but also as subjects, whose essential activities consist in perception and production of effects’ (Uexküll, 2010, p. 42). Zeer beknopt gezegd staat *Umwelt* voor de wereld van ervaringen en relaties die het dier (actief) creëert, ‘of which it is the sensorial and operational fulcrum’ (Michelini & Köchy (red.), p. 2). *Umwelt* beschrijft een gesloten systeem van twee werelden die elkaar van circulaire feedback [*Funktionskreis*] voorzien: de ‘perceptuele wereld’ [*Merkwelt*] is alles wat een organisme waarneemt en de ‘effectwereld’ [*Wirkwelt*] is alles wat een organisme doet. ‘These two worlds, of perception and production of effects form one closed unit, the environment [*Umwelt*]’ (Uexküll 2010, p. 42). Hoewel voorzien van individuele kenmerken, moet volgens Michelini & Köchy (red.), onderstreept worden dat *Umwelt* met name diersoortspecifiek (*species-specific*) is (Michelini & Köchy (red.), p. 2).

Umwelt leent zich goed om tot een anti-anthropocentrische conceptualisering van subjectiviteit te komen. Immers, een *Umwelt* is, volgens Uexküll, een volledig subjectieve dimensie: ‘each *Umwelt* forms a close unit in itself, which is governed, in all its parts, by the meaning it has for the subject’ (Uexküll 1982, p. 30). Volgens Uexküll is ieder dier het centrum van zijn eigen subjectieve omgeving, zijn eigen *Umwelt*. ‘Each and every subject,’ stelt Uexküll, ‘lives in a world in which there are only subjective realities and that environments themselves represent only subjective realities’ (Uexküll 2010, p. 126). Uexküll vond dat men, binnen het wetenschappelijk veld van de biologie, de ‘perceptuele werelden’ van andere dieren moest benaderen als intrinsiek onzicht- en onkenbaar. Het functioneren van andere dieren is, zo meende hij, niet simpelweg fysiologisch en ‘objectief’ vast te stellen, aangezien onze specifiek menselijke *Umwelt* niet die van een teek, slak, giraffe of potvis is. Het menselijke lichaam reageert, net als de specifieke lichamen van andere organismen, op bijzondere (uit- en inwendige) stimuli die van vitale betekenis zijn voor het individuele subject dat we zijn. Er bestaat dus niet zoiets als ‘objectief kijken’, we antropomorfiseren de werkelijkheid noodzakelijkerwijs omdat we niet buiten onze *Umwelt* bestaan. Anders gezegd: het is een mythe dat er een singuliere, ongedifferentieerde dimensie zou bestaan die we delen met alle levende organismen. Alle dieren zijn de subjecten van hun eigen *Umwelt*. Leven diersoorten dan langs elkaar heen volgens Uexküll? Allerm minst, Uexküll beschrijft, vrij plastisch, dat ieder dier leeft in zijn eigen bubbel waar een ander subject ‘in kan breken’, met het risico dat ‘all previous surroundings of the subject are completely reconfigured’ (Uexküll 2010, p. 42).

Umwelt is ook zeer bruikbaar om een niet-autonoom mensbeeld te bedenken; om het menselijke dier te beschrijven in termen van porositeit en proces, waarbij binnen en buiten, lichaam en omgeving niet van elkaar te onderscheiden zijn. We maken integraal, lichamelijk onderdeel uit van onze omgeving waar we op een bepaalde manier vatbaar voor zijn; waarbij stimuli komen van ‘binnen- en buitenaf’.

Umwelt leent zich als concept bovendien goed om de ‘ruimtes’, subjectiviteit en agency van dierenpersonages in literatuur te onderzoeken. We kunnen bijvoorbeeld nagaan in hoeverre het literaire werk het dominante discours over de mens-dierverhouding reproduceert of ondermijnt, door te bestuderen of en in hoeverre het literaire werk de specifieke *Umwelten* van de dieren erkent. *Umwelt* compliceert en verheldert tevens het vraagstuk rond antropomorfisme en literatuur, waarop ik later terugkom. In deze scriptie verbind ik bovendien agressie en agency aan *Umwelt* om voorzichtig te onderzoeken hoe die subjectieve *Umwelt*-processen weleens intrinsiek agressief, creatief en vitaal kunnen zijn.

2.2 Agressie, agency en subjectiviteit vanuit de psychoanalyse

In de vorige paragraaf heb ik aan de hand van Uexkülls biologie verduidelijkt hoe ieder organisme – ieder subject – verbonden is met een eigen *Umwelt*. Deze paragraaf haakt daarop in, door verder in te gaan op de relatie tussen ‘het zelf’ en zijn/haar omgeving. Deze (ontwikkelings)relatie is, vanuit de psychoanalyse gezien, dynamisch en wordt gekenmerkt door oppositie, beweging en agressie. Ik zal in deze paragraaf concluderen dat (de ervaring van) ‘ruimte innemen’ een agressieve actie veronderstelt die destructief-creatief is, waarbij agressie vitaal is voor de totstandkoming van het subject in ruimte en tijd. Door middel van een psychoanalytische conceptualisering van ‘agressieve beweging’ wil ik tot een verdiept begrip komen van agency (het actief en ‘directief’ ruimte – of *Umwelt* – innemen¹⁸) waarmee de subjectiviteit – alsook de ontkenning van subjectiviteit: de objectivering van een entiteit, die wordt gerepresenteerd door middel van passiviteit en reactiviteit – van menselijke en niet-menselijke dieren in literatuur kan worden onderzocht.

---

¹⁸ Overigens genereert ‘ruimte innemen’ een fraaie dubbele betekenis; ‘ruimte innemen’ slaat daarbij zowel naar buiten als naar binnen. Het subject neemt enerzijds de ruimte in zich op (een verinnerlijking/vertering/in het zelf) en ‘beslaat’ anderzijds (expansief) de *Umwelt*-ruimte.

Met deze aparte paragraaf over agressie, agency en subjectiviteit geef ik, binnen het multi- en metadisciplinaire onderzoeksveld van Animal Studies, de psychoanalyse een stem. Psychoanalyse is, methodologisch gezien, in de eerste plaats een therapeutische praktijk die berust op een (psychoanalytische) procedure. Ik zal me meer richten op de theoretische dimensie, en dan specifiek op de psychoanalytische conceptualisering van agency, subjectiviteit en agressie, die ik van toegevoegde waarde acht in het kader van mijn onderzoek omdat het me toelaat deze zaken met genuanceerde en nieuwsgierige blik te onderzoeken. Agressie heeft over het algemeen een negatieve connotatie en wordt op één lijn gesteld met haat en geweld. Wanneer agressie iets ongewenst, onredelijks en schaamtevol is, zullen we onze blik eerder van dit fenomeen aftrekken. Het is te betreuren dat dit discours rond agressie zodoende een complexer en positiever begrip van agressie in de weg staat. Het is nog een vrij obscure gedachte dat agressie iets goeds (of op zijn minst neutraals) zou zijn; iets wat we herkennen in onszelf (in plaats van het verwerpen); iets waar we empathie voor voelen als we het herkennen in anderen (menselijke en niet-menselijke dieren). Met psychoanalytische theorie kan een licht worden geworpen op de processuele, ruimtelijke, intra-psychosomatische en interpersoonlijke kwaliteiten van subjectiviteit, agressie en agency. De uitwisseling tussen psychoanalyse – die überhaupt (met name via Freud) grote invloed heeft gehad op het Westers denken – en Animal Studies lijkt me al met al een vruchtbare en één die nog verder onderzocht moet worden.

Jeremy Elkins werkte in zijn artikel ‘Motility, aggression and the bodily I: an interpretation of Winnicott’ de sporadische gedachte van de psychoanalyticus Donald Winnicott (1896-1971) uit dat de totstandkoming van ‘het zelf’ (of ‘het subject’ of ‘the bodily I’) ook begrepen moet worden als beweging. De psychoanalyse gaat er, net zoals Uexküll, vanuit dat het subject wordt gevormd in onlosmakelijke relatie met ‘het en de Ander’, met ‘de wereld’ en dat er tevens een onderscheid bestaat tussen het ‘ik’ en het ‘niet-ik’¹⁹. Één van de centrale dynamieken die een rol spelen bij de ontwikkeling en organisatie van het subject²⁰ is volgens Elkins ‘agressieve beweging’, of specifieker: ‘motiliteit’, waarmee, kort gezegd, spontane beweging wordt aangeduid²¹. Motiliteit kan pas bestaan bij de gratie van een oppositie die een zekere weerstand biedt; ‘this is the idea that free movement is not to be understood as movement that is unencumbered, but as movement that is free (uninhibited) to discover the resistance of the world and to press against it’ (p. 954). ‘What he [Winnicott] came to see,’ stelt Elkins, ‘that is, is that, from the beginning (or practically so), motility itself, at the core of the developing self, has a quality of aggression. [...] the root of aggression in motility has the continuous character of activity. It aims *not at the release of tension, but at the experience of a certain kind of tension: the experience of opposition*’ (p. 953, cursivering in origineel). Elkins bepleit aan de hand van Winnicott

---

¹⁹ Deze gedachte wordt weliswaar breed gedragen en is geen specifieke verdienste van de psychoanalyse, maar deze kan wel een rijk inzicht geven in het psycho-somatisch functioneren van grenzen tussen ‘het zelf’ en *Umwelt*, en in de processuele aard (de ontwikkeling van) en de ervaring van subjectwording. In de woorden van Elkins: ‘[C]entral to psychoanalysis’s contribution to our understanding of human beings has been its exploration of the dynamics of this process, its pursuit of questions such as: *how* does the self emerge in relation to an environment; *what* comes to be felt as a part of the self and *why*; how is the self (or aspects of the self), as it comes to be organized at a particular moment, *related to* what is taken to be “the world” (or aspects of the world); and what determines the character of this relationship?’ (p. 968, cursivering in origineel).

²⁰ Het subject, zoals Winnicott het volgens Elkins zag, ‘is the experience of meeting and pressing against the environment (primitive aggression) that itself helps to establish the distinction between a Me and a Not-Me that is central to integration of the I’ (p. 958). Winnicott erkende het bestaan ‘of a fundamental link between the experience of [aggressively] pressing against a world and the development of a self’ (p. 959).

²¹ Motiliteit wordt in deze ontwikkelingspsychologie herleid tot de primitieve motiliteit van de foetus: ‘early on, perhaps marking the very emergence of life as an organized entity, there is a kind of movement that we as observers will commonly regard as not merely the movement of this or that component system within the organism, but of the organism itself. [...] This is the kind of movement that we think of as the movement of an individual being – the kind of movement that, in case of a person, when it ends, we commonly regard the life of the person as having ended (there are exceptions)’ (pp. 944-945).

that not only is aggression at origin activity, but that activity is, almost from its origin, aggressive, that the basic motility impulse needs (or very early on, comes to need) a world to press against; that at a fundamental level, there is a need for, and pleasure in, opposition, and that this need for and pleasure in opposition is not born of hatred and hostility, but is prior to them (p. 958).

Motiliteit heeft dus, volgens Elkins en Winnicott, in relatie tot de omgeving een fundamenteel agressieve kwaliteit die tot uitdrukking komt in ‘the pleasure in and the eventual seeking of opposition’ (p. 956). Vanuit deze conceptualisering kan ‘agressie’ complexer en positiever begrepen en gewaardeerd worden, immers ‘to understand aggression is to continually insist that it be “linke[ed]” with the basic “life force” of motility’ (p. 956). Agressie heeft, via beweging, in de relatie tot de omgeving, die zo toegeëigend (een subjectieve *Umwelt*) wordt, een vitale functie (voor het subject) die zowel creatief als destructief is (p. 947). Elkins vraagt zich, naar mijn mening zeer terecht, af of ‘agressieve beweging’ ten grondslag ligt aan creativiteit (die manifest wordt vanuit verbeelding) en of daarmee in wezen de *Umwelt* begint:

Is it not precisely this aggressive component that we can understand to be at the core of the creative gesture? For what is imaginatively produced in the creative reach but an incipient otherness—not merely relief of instinctual tension, but an object that can be found in being made, that can receive the infant’s pressure and its pressing need? What is produced in the creative reach is the beginning of a world (p. 966).

Tom Wooldridge sluit aan op Elkins gedachtegang en stelt dat ‘Movement, like all action, is a modification of the world. When we act, we act upon something – on others, the world, ourselves. Action depends on something that resists our intentions; yet it is precisely this resistance that makes the idea of action a meaningful one’ (p. 49). Wooldridge verbindt deze ‘agressieve beweging’, het destructief-creatief ‘ruimte innemen’, bovendien expliciet met agency: ‘aggression is integral to the developmental unfolding of the experience of *agency*’²² (p. 41, mijn cursivering). De ervaring van agency is een afgeleide van ‘agressieve beweging’ (of ‘motiliteit’) dat vanaf een vroeg stadium meewerkt aan de totstandkoming van het subject in relatie tot zijn/haar omgeving (pp. 55-65). Een (gezond) subject wordt gevormd en gekenmerkt doordat het in staat is om al dan niet actief en initiërend te handelen en zijn/haar eigen leven te beïnvloeden door keuzes te maken (Caston, p. 912). Een subject ervaart zichzelf, anders gezegd, als de eigenaar van zijn/haar eigen leven of *Umwelt*.

Samengevat hebben we ‘agressie’ herleid tot de agressieve kwaliteit van (primitief) bewegen die de dynamische relatie tussen het subject en diens *Umwelt* bepaalt en deze (subjectiviteit en *Umwelt*) tevens totstandbrengt. Bovendien kunnen we agency nu (tekstueel) analyseren als een representant van de ‘agressieve beweging’ waarmee het subject ‘ruimte inneemt’. Agency fungeert daarbij als een indicator van subjectiviteit.

De mate waarin agency wordt toegekend aan een bepaald personage (menselijke of niet-menselijke dieren) – de mate waarin ‘ruimte innemen’ en ‘agressief bewegen’ worden gerepresenteerd

---

²²Agency is een concept dat ook binnen de psychoanalyse een belangrijke plaats inneemt. Over de ervaring van agency stelt Wooldridge: ‘The experience of agency is marked by [...] the active mode of experience, in which “there is a ‘space’ between the source of influence and its impact, a gap in which I am present as an agent, as a choosing subject” [...]. In contrast to an experience of ourselves as passive before forces beyond our control, in the active mode we experience our choices as having an impact on the world around us [...]’ (p. 47). Zie ook: Caston, Joseph, ‘Agency as a Psychoanalytic Idea’. In: *Journal of the American Psychoanalytic Association* 59 (2011) 5, pp. 907-938.

– kan ons inzicht geven in de distributie en constructie van subjectiviteit. Over het algemeen geldt dat ‘Other animals’ agency is denied and they are reduced to the status of unfeeling objects to be used instrumentally’ (Matsuoka & Sorenson (red.), p. 2). Het werk van Koolhaas produceert (overwegend) een alternatief discours waarin dieren wel agency en subjectiviteit hebben, juist omdat hun *Umwelt*, hun ‘agressief bewegen’ en hun dood worden verbeeld.

‘Ruimte innemen’ raakt door zijn poëtische dubbelzinnige betekenis overigens aan de kern van wat ik er, in het verlengde van Butlers, Uexkülls en Winnicotts theorie, mee aanduid. ‘Ruimte innemen’ genereert enerzijds de betekenis van ruimte ‘inslikken’ (verinnerlijken, verteren) en anderzijds de betekenis van ‘externe’ ruimte ‘beslaan’ (toe-eigenen). ‘Ruimte innemen’ impliceert aldus een richting die synchroon naar buiten en naar binnen slaat. ‘Ruimte innemen’ zou gezien kunnen worden als een ‘organischer’ (lichamelijker en materialistischer) herconceptualisering van agency die, naast de subjectiviteit van menselijke dieren, tevens meer recht doet aan de vitale subjectiviteit van andere dieren.

2.3 Het literaire dier & antropomorfisme

De gerepresenteerde niet-menselijke dieren die zich binnen de pagina’s van literatuur bewegen, verhouden zich interessant en dikwijls problematisch tot de niet-menselijke dieren van vlees en bloed die in de ‘parallele dimensies’ – gegeven dat er meerdere *Umwelten* zijn – van de aarde bestaan. In literatuur hebben we, overigens net zoals in de rest van onze *Umwelt*, te maken met antropomorfisering van andere dieren. Deze paragraaf handelt over literaire representatie en in verband daarmee over antropomorfisme. ‘Thinking about fictional animals outside the scope of traditional literary theory,’ stelt Cadman, ‘exposes at the outset a threshold problem. In what sense can a fictional animal represent a real one?’ (p. 163). Antropomorfisme is weliswaar onoverkomelijk, maar – en dit is de hoofdgedachte van deze paragraaf – houdt allerminst per definitie een noodzakelijk kwaad in.

Philip Armstrong buigt zich in *What Animals Mean in the Fiction of Modernity* over niet-menselijke dier-representaties vanuit een tegendraadse anti-antropomorfiserende insteek: ‘I hope to go beyond reading animals as screens for the projection of human interests and meanings, which until recently was the predominant way of treating cultural representations of animals’ (p. 2). Armstrong stelt dat

Of course novelists, scientists and scholars can never actually access, let alone reproduce, what other animals mean on their own terms. Humans can only represent animals’ experience through the mediation of cultural encoding, which inevitably involves a reshaping according to our own intentions, attitudes and preconceptions. Hence, in seeking to go beyond the use of animals as mere mirrors for human meaning, our best hope is to locate the ‘tracks’ left by animals in texts, the ways cultural formations are affected by the materiality of animals and their relationships with humans [...] (pp. 2-3).

Binnen en vanuit de literatuur ‘vertroebelt’ antropomorfisme onze blik op dieren en dat gaat evengoed op voor de wetenschappelijke literatuurbeschuwing. De studie van dieren (in literatuur) is een antropomorfe, beamen ook Marvin & McHugh (red.): ‘For scholars in human-animal studies, it is important to remember that we cannot talk, write, or even think about animals in any sense except in the context of humans, if only because we can never get away from ourselves’ (p. 2). Om tot een idee te komen hoe we andere dieren in cultuuruitingen kunnen bestuderen – voorbij de verlamme impasse waarin representatieanalyse dreigt uit te monden – vindt Armstrong inspiratie bij de Animal-Studies-geografen Chris Philo en Chris Wilbert. Zij hebben het volgende voor ogen:

If we concentrate solely on how animals are represented, the impression is that animals are merely passive surfaces on to which human groups inscribe imaginings and orderings of all kinds. In our view, it is also vital to give credence to the practices that are folded into the making of representations, and – at the core of the matter – to ask how animals themselves may figure in these practices. This question duly raises broader concerns about non-human agency, about the agency of animals, and the extent to which we can say that animals destabilize, transgress or even resist our human orderings, including spatial ones (p. 5).

Het is dus volgens Philo en Wilbert vooralsnog zeer van belang om representaties van niet-menselijke dieren te onderzoeken, vooral wanneer we kijken naar het representatieproces. Hebben daadwerkelijke niet-menselijke dieren daarin een rol gespeeld? We moeten ons kortom afvragen in hoeverre de representaties getuigen van daadwerkelijke erkenning van en interesse voor de subjectiviteit en *Umwelten* van andere dieren.

Dat we representatiepraktijken en antropomorfisme op een andere manier moeten beoordelen, vindt ook Sam Cadman, auteur van 'Reflections on Anthropocentrism, Anthropomorphism and Impossible Fiction: Towards A Typological Spectrum of Fictional Animals'. In plaats van antropomorfisme, waaraan we onmogelijk kunnen ontsnappen, per se te verwerpen, pleit Cadman voor een spectrale benadering van antropomorfisme. Een van de debatten waarin Cadman zich mengt gaat over de vraag 'whether subjectivity can be represented in fiction at all' (p. 164). Hij stelt dat '[i]nsofar as Derrida and Baudrillard argue that the act of representing or conceptualising animals in fiction necessarily lead to erasure of individual animal subjectivity, it seems to me this goes too far' (p. 165, cursivering in origineel). De stelling dat een menselijk dier niet kan weten hoe het is om een niet-menselijk dier te zijn is dan misschien wel correct, stelt Cadman, maar 'this is quite different from saying that a human is incapable of distinguishing between contrasting conceptualisations of the subjectivity of an animal, based on how likely it is that a given conceptualisation might (or might not) reflect the subjectivity experienced by an animal of the relevant kind' (p. 165).

Het idee is dat alle fictionele dieren in een bepaalde mate worden geantropomorfiseerd, waarbij de ene geantropomorfiseerde representatie een antropocentristischer discours (re)produceert dan de andere; en waarbij de ene representatie meer empathie jegens andere dieren promoot dan de andere. Het (empathische) representatieproces neemt ook voor Cadman een belangrijke plaats in: 'to create an animal character that portrays convincingly the lived experience of a real animal calls for a process of imagining, language craft and political awareness equivalent to that involved in the creation of a convincing human character. It follows axiomatically that there must be degrees of success: *some fictional animals must be more like real animals than others*' (p. 165, cursivering in origineel). Cadman stelt samengevat de volgende beoordeling van literair antropomorfisme voor:

the relative anthropocentrism reflected by a given fictional animal (i.e. whether the adopted anthropomorphic strategy is 'better' or 'worse') depends on how effectively the animal represents an individual, embodied subjectivity not dependent for meaning on human consciousness; and that a practical enquiry in considering whether a fictional animal depends for meaning on human consciousness is how far the animal's imagined subjectivity is in fact impossible (e.g. by virtue of the attribution of impossibly human traits or knowledge) (pp. 172-173).

Hoe anti-antropocentristischer de geantropomorfiseerde representatie van niet-menselijke dieren is, hoe 'beter'. En vice versa: hoe antropocentristischer – hoe meer de representatie de centraliteit van 'de mens'

en de marginaliteit van niet-menselijke dieren bekrachtigt – hoe ‘slechter’. We dienen daarbij te bestuderen in welke mate het fictionele niet-menselijke dier ‘menselijk bewustzijn’ krijgt ‘geïnjecteerd’ en in hoeverre het literaire dier betekenis heeft los van dit bewustzijn. Heeft het fictionele niet-menselijke dier (ook) unieke subjectiviteit en heeft het een niet-menselijke, bij zijn gestel passende *Umwelt*? Hoe reflexief over en erkentelijk voor deze zaken is de tekst? Een goede indicator voor ‘slechter’ antropomorfisme is een ontkennend antwoord op de vraag of de representatie met gezond verstand überhaupt in de reële werkelijkheid van menselijke dieren mogelijk is²³.

Het is deze spectrale benadering van antropomorfisme en antropocentrisme die ik urgent en operationeel acht voor mijn onderzoek. Bovendien doet deze veel meer recht aan het medium van literatuur: in plaats dat we literatuur terzijde zouden schuiven om haar antropomorfisme, is het vele malen interessanter om, zoals John Simons schrijft, antropomorfisme te zien als ‘perhaps the most powerful, important and multifaceted representational tool for the development of a discourse which might enable literature to develop as speciesism becomes an increasingly unacceptable model for the world within which literature is generated and which it reflects’ (p. 139).

2.4 Methode

Om te onderzoeken of de roman *De geluiden van de eerste dag* het discours over de mens-dierverhouding verandert, zal ik een thematische representatie-analyse uitvoeren, waarbij ik let op agency, taal, subjectiviteit, individualiteit, relaties, het technologisch discours, *Umwelt* en agressie (geconceptualiseerd als ‘creatief-destructief ruimte innemen’). De alternatieve (non-bipolaire) mens-dierverhouding is in de roman verknoot met de binaire oppositie vrijheid-gebondenheid, die bovendien uitwaaiert naar opposities als actief-passief, dominantie-serviliteit, leven-dood en organisme-mechanisme. Door middel van een thematische representatie-analyse zal ik laten zien hoe de roman het gezag van deze binaire opposities ondermijnt, overstijgt en daarmee de mens-dierverhouding deconstrueert. De mens-dierrelaties in *De geluiden van de eerste dag* worden gekenmerkt door frictie (conflict) en porositeit (kwetsbaarheid) die de harde scheidslijn tussen mensen en andere dieren vervagen en mede de betekenis produceren dat alle dieren, waaronder menselijke, onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Menselijke dieren en niet-menselijke dieren, die in het antropocentristische discours bipolair van elkaar gescheiden worden, worden in de roman dus juist op elkaar betrokken. De roman is thematisch nauw verwant aan de onderzoeksproblematiek van Animal Studies; de casusanalyse zal illustreren hoe Koolhaas’ roman helpt om een anti-antropocentrische verhouding tot andere dieren te verbeelden.

In het bijzonder zal ik letten op stilistisch-taalkundige elementen. Een leidende vraag daarbij is: hoe wordt het effect van subjectiviteit en van (agressieve) agency – van (agressief) ‘ruimte innemen’ – stilistisch gecreëerd? Ik zal laten zien hoe stijl, zeer concreet, aan de constructie van het anti-antropocentristische wereldbeeld bijdraagt. Als uitgangspunt neem ik de methode die Suzanne Fagel gebruikte in haar analyse van de verbondenheid van stijl en inhoud in Arnon Grunbergs romans. Zij definieert stijl als volgt: ‘als de *functionele* inzet van talige elementen, waarbij ‘functioneel’ slaat op het effect dat het gebruik van deze middelen bij de lezer sorteren’ (p. 243, cursivering in origineel). Fagel analyseerde hoe de werkwoorden in de tegenwoordige tijd op een markante manier stilistisch bijdragen aan de indruk dat de hoofdpersoon in Arnon Grunbergs roman *De asielzoeker* ‘onmenselijk’ is. Haar analyse ‘toont aan dat in *De asielzoeker* de tegenwoordige tijd vaak gebruikt wordt om toestanden (beschrijvingen van situaties of gedachten) of generieke situaties (algemeenheden en gewoontes) aan te duiden’ (p. 243). Net als Fagel zal ik analyseren hoe een aantal stilistische eigenschappen van de tekst

---

²³ Onderdeel van Cadmans benadering is dat ‘‘impossibility’ may provide a touchstone by which to measure how far the characterisation of a given fictional animal works to promote anthropocentrism by erasing that animal’s potential [...] to possess a unique subjectivity not dependent for meaning on human consciousness’ (p. 172).

(microniveau) nauw verband houden met de de thematiek van Koolhaas' verhalen (macroniveau). Naast aandacht voor representatie, thematiek en andere narratologische elementen (waaronder vertelinstantie, focalisatie, plot) heb ik dus aandacht voor stijlmiddelen, waaronder:

- eigennamen en soortnamen
- perceptuele werkwoorden, zoals 'kijken, zien, proeven, horen, voelen, luisteren'
- specifieke en algemene werkwoorden
- passieve/actieve zinsconstructie
- woorden met specifieke connotaties (ik denk hierbij vooral aan woorden die raken aan 'ruimte innemen', vitaliteit, agressie en expansie)²⁴

Door specifiek aandacht te hebben voor (werk)woorden die uitdrukking geven aan bepaalde bewegingen in de *Umwelt* of bepaalde belevingen van die ruimte – die dus zowel innerlijk als uiterlijk is – leg ik onder meer bloot 'how bodily sensing is inscribed in language – human language, but pursued along the whole continuum from physical sensing to symbolic logic' (Wesling, p. xiii). De agency die ik heb geconceptualiseerd als 'ruimte innemen' is een zeer lichamelijk-perceptuele (en voor menselijke dieren ook talige), die als proces zowel verband houdt met de constituering van het subject als de constituering van *Umwelt* en deze zaken onlosmakelijk met elkaar verbindt.

---

²⁴ Deze stijlmiddelen zijn opgenomen in de heuristische *Checklist Nederlandse Stijlmiddelen* (Verhagen, 2001).

3 Analyse van de roman *De geluiden van de eerste dag*

‘Het gaat over een ezel, een vrouw en een zevenslaper. Een combinatie, die weinig voor de hand liggend is; ingrijpend zal blijken en tot twee ongelukken leidt. De zevenslaper verliest daar het leven bij; de vrouw bijna’ (p. 5). Met deze zinnen opent Anton Koolhaas’ roman *De geluiden van de eerste dag* (1975). Aan het woord is de vertelinstantie, die dikwijls focalisatie verleent aan de (niet-menselijke en menselijke) dierlijke personages²⁵. De focalisatie is een techniek waarmee in de roman verschillende *Umwelten* worden gerepresenteerd.

Voordat ik daadwerkelijk overga op de analyse is, voor een goed begrip daarvan, een samenvatting van het turbulente plot van *De geluiden van de eerste dag* op zijn plaats. Het verhaal speelt zich af in een klein gebied op het platteland, in en tussen de boerderijen en weilanden. Mirabelle woont in een kleine boerderij die niet meer als zodanig dienst doet. De oude ezel Brada, eveneens ‘buiten dienst’, herinnert nog aan de tijd van bedrijvigheid terwijl hij gedurende de dag bij de ijzeren pomp staat. Met affectie verzorgt Mirabelle de ezel en daarbij haar dementerende tante, die in de omgeving berucht is vanwege de vele bedpartners die zij heeft gehad. Mirabelle, ‘aardig en opofferend als een heilige’ (p. 6), vormt haar tegenpool en verguist haar tante als enige niet. Mirabelle’s incompetentie, getrouwde buurman Gerard verlangt, tot de haat en verbittering van zijn vrouw Eugénie, naar Mirabelle en schaft, om indruk op haar en de rest van de boeren te maken, een elektrische ‘melkerij’ aan. Hij werkt zich hiermee niet alleen in de schulden, het systeem blijkt ook buitenproportioneel groot en verstoort de evenwichtige harmonie met zijn sissende geluid, waar Mirabelle aanstoot aan neemt. Ook de opportunistische en rijke notaris heeft een oogje op Mirabelle, met name vanwege haar grote erfenis. Hij komt tot de slotsom, die overigens door veel anderen wordt onderschreven vanuit de heersende transactionele logica, dat een huwelijk de beste overeenkomst is voor hen beiden. Mirabelle slaat alle avances af en legt zich toe op de zorg voor anderen en het obsessieel schrobben van haar huis.

Op een dag, zichzelf verloren hebbend in een gelukzalige mijmering, doorbreekt de toegewijde Mirabelle onverhoeds de gebruikelijke omgangsroutine met Brada. Uit het lood gebracht wandelt Brada naar de bosrand en ramt zijn kop tegen de eik, waardoor een zevenslaper ten val komt, ongelukkig met haar kopje het hekwerk raakt en sterft. Het evenwicht is vanaf dat moment verstoord. Mirabelle vindt de ezel bij de bosrand en slaat hem als vanouds op zijn billen. Brada reageert hier automatisch op door genoegzaam te bokken en raakt daarbij haar beide schenen. Door een onbeholpen fractuurbehandeling in het ziekenhuis raakt Mirabelle voorgoed invalide en haar lichaam afschrikwekkend verminkt. Terwijl ze in het ziekenhuis ligt, bedenkt ze zich dat ze een kind wil. Wanneer dan de pas aangestelde knecht van haar buurman een boodschap komt overbrengen, besluit ze ook van wie ze het kind wil, namelijk van deze zestien jaar jongere, nerveuze Jean, een kippenboer met een psychisch verwarde, wreedaardige moeder. Tijdens Mirabelles afwezigheid verwerkelijkt Brada, door een doorgang te maken in het prikkeldraad, zijn verlangen om te sterven in het bos.

Enmaal thuisgekomen herpakt Mirabelle met pijn en moeite de gang van zaken zoals die was voor de ongelukkige samenloop der omstandigheden. De tante, nauwelijks nog voor rede vatbaar en qua gezondheid nog verder verslechterd door de pinnige zorg van Eugénie, wordt door Mirabelle met alle mogelijke liefde verzorgd tot ook zij sterft. In de tussentijd heeft Mirabelle Jean overtuigd van haar kinderwens en zijn aandeel daarin, met een zwangerschap tot gevolg. Mirabelle verliest al tijdens de zwangerschap, maar nog meer na de geboorte van hun dochter, het geloof in een goede toekomst. Zwaarmoedig door de onwerkbaar relatie met Jean, door haar fysieke tekortkomingen, door andermans bemoeienissen met haar financiën en door haar (tijdens de zwangerschap aangezwengelde) alcoholisme besluit Mirabelle dat, om de harmonie te herstellen, het leven beter zonder haar is. Evenals Brada weet

---

²⁵ Verder kunnen we de vertelinstantie typeren als ‘afgezwakt auctoriaal’.

zij haar weg het bos in te vinden, waar ze zichzelf vermoordt met vergif. Haar dochter, die Mirabelle met opzet heeft vernoemd naar de buurvrouw Eugénie, wordt, zoals daarmee beoogd, opgenomen door het kinderloze echtpaar. Van een onverdeeld ongelukkige afloop kunnen we, ondanks het dramatische slotakkoord van Mirabelle's zelfmoord, niet spreken. Net als Jean, waarvan we vernemen dat hij een nieuw leven aangaat door te trouwen met Marie, gaat Mirabelle's Eugénie 'met het haar achter zich aan wapperend, in angst en verrukking ver vooruit hollend' (p. 245), de ongewisse toekomst tegemoet, belast en onbevangen tegelijkertijd.

3.1 De ezel Brada

De ezel Brada wordt als eerste ten tonele gevoerd²⁶ en vervult ook in de rest van *De geluiden van de eerste dag* een prominente rol. Via de vertelinstantie, die focalisatie verleent, krijgen we bovendien inzicht in de binnenwereld van deze (specifieke) ezel, die, zoals de analyse zal laten zien, niet los staat van zijn gerepresenteerde *Umwelt*. Niet alle dieren krijgen in de roman evenveel individualiteit en subjectiviteit; de hoge mate waarin Brada deze krijgt toegeschreven is al met al opvallend en betekenisvol, zeker wanneer we (de omstandigheden van) Brada vergelijken met de massa (naamloze) koeien in de stal van Gérard. Aan de hand van een profilering van de subjectiviteit, agressie en *Umwelt* van Brada, die de representatie van deze ezel typeren, komt mede een complex begrip tot stand van de alternatieve mens-dierverhouding die de roman produceert.

Aanvankelijk wordt Brada gerepresenteerd in de context van een erfomschrijving en daarmee meer geconstrueerd als een roerloos 'ding' dan als een dynamische 'actor': 'Op de hoek van het weiland, dus twee meter boven het erf uitstekend stond een ijzeren pomp met een grote stenen bak. En het grootste deel van de dag stond daar een oude, grijze ezel vrijwel *onbeweeglijk*; op zijn staart na. Daarmee sloeg hij af en toe naar vliegen. De ezel *deed geen dienst meer*' (pp. 5-6, mijn cursivering). Dat de 'oude, grijze ezel' ook 'geen dienst meer' doet, suggereert een instrumentele relatie; een relatie waarbij het bestaan van de ezel wordt gewaardeerd in termen van functionele dienstbaarheid aan mensen. 'Buiten dienst' in combinatie met 'oud' krijgt zo al snel de connotatie 'verwerpelijk': het (individuele) bestaan van de ezel is verwerpelijk – of op zijn minst onbelangrijk – zeker als hij niet langer instrumenteel functioneert. Al snel verlaat de verteller deze 'conventionele modus', waarin dieren worden beschreven (als instrument of decorstuk) om een bepaalde achtergrond te schetsen, waartegen de menselijke personages tot uitdrukking komen. Brada blijkt allerminst onbeweeglijk – en daarmee ondoordringelijk²⁷ – en ontpopt zich tot actor met een persoonlijke geschiedenis en eigen verlangens en geneugten, die bovendien zeer verknoopt zijn met het personage Mirabelle. Het volgende citaat verhaalt over de oude (deels in het vertelhelden voortgezette) routine van Brada, die is verbonden met zijn unieke ervaring en perceptuele leefomgeving:

Mirabelle *spande hem* [Brada], toen de boerderij nog in bedrijf was vaak in, *ontdeed hem* tegen de avond van zijn tuig, *gaf hem* dan altijd een paar suikerklontjes of een wortel, zette het hek open naar het hoge weiland en *gaf hem* vervolgens met de volle hand een klop op zijn rechterbil. De ezel was dan altijd moe, maar die klap, die overigens vriendelijk was *zette hem* toch steeds nog in een drafje, na de hele dag niets

²⁶ De eerste eigenaam die de verteller noemt is bovendien die van Brada (p. 6). Zo onderstreept de verteller de significantie van de niet-menselijke actor Brada in *De geluiden van de eerste dag* en meer in het algemeen dat van niet-menselijke dieren (als actoren); een waarneming die te meer wordt bekrachtigd door het opvallende feit dat Mirabelle, die vanaf pagina vijf in totaal zeven keer wordt aangeduid met 'de vrouw', pas op pagina tien bij haar voornaam 'Mirabelle' wordt genoemd.

²⁷ De objectivering (of 'verdinging') van een levend wezen, die gepaard gaat met eigenschappen als onbeweeglijk, opaak en ondoordringelijk voorkomt empathisch meeleven met die personages. Terwijl actoren (beweeglijk, transparant, doordringelijk) veel meer tot invoelen stimuleren.

dan rondjes gelopen te hebben en dan *sloeg hij* zo hard als hij kon zijn achterbenen naar achteren uit en soms *lukte het hem* dan ook nog wel een kleine *wringing* in zijn romp *te bewerkstelligen* die *hij* heel *aangenaam* vond en dat wel iets zou zijn, dat altijd zo zou blijven. Brada had een paar punten in zijn leven die altijd zo zouden blijven.

Boven aan de kop van de waterpomp, die van gietijzer was stond in sierlijke letter Gaillard. De bovenkant van de R van Gaillard stak verder uit dan de andere letters en Brada *koos* altijd dat verst uitstekende stukje ijzer *om* met het voorhoofd langs te *schuren*. Door al dat *gewrijf* was bovendien de R en de omgeving daarvan gaan glimmen, *zodat* hij altijd moeiteloos bij die knobbel *terecht kwam* nadat hij *zijn wringende sprongen gemaakt* had *om* zijn voorhoofd er *tegen* te *schuren*.

Aan de andere kant van de wei deed zich iets dergelijks voor met de eik, die een flinke wrat vertoonde, waartegen het - op een andere manier natuurlijk - maar toch bijna even heerlijk was *om* te *wrijven*. Dus als de schemering echt naderde *stak* hij het kleine weiland over in de richting van het bos; deed nog een poosje of hij helemaal niet voor die eik en die wrat kwam, maar *begon* dan toch al gauw diep genietend *tegen* die wrat te *schuren*, die natuurlijk veel groter was dan de R van Gaillard, die meer voor het fijne werk was *bestemd*. Die wrat had intussen het voordeel dat hij er zijn schoften ook *tegen* kon *wrijven*, of zijn billen (pp. 20-21).

Het bovenstaande citaat begint met een beschrijving van Mirabelles verzorging van Brada, waarbij zij de handelende instantie is en Brada de instantie die de handelingen ondergaat. In de eerste alinea van dit citaat verschuift de verteller de focalisatie ('zijn empathie') naar Brada en diens ervaring. De verschuiving loopt opvallend synchroon met een stilistische verandering, waarbij Brada van lijdend voorwerp het onderwerp van de zinnen wordt. Als we naar de inhoud kijken vindt het moment van omslag plaats na Mirabelles klap, die iets losmaakt in Brada; het gaat hier dus in het verlengde van een bevrijding van het uiterlijk juk om een bevrijding van het innerlijk juk, waarmee agency aan Brada wordt verleend. Brada's agency komt vervolgens fysiek tot uitdrukking in de agressief-expansieve beweging van het (grotendeels automatisch) naar achteren 'slaan' van de achterbenen²⁸. Aan deze beweging ervaart Brada bovendien een genoegen, zeker wanneer het hem 'lukt' om 'een kleine wringing in de romp' te veroorzaken. We maken zo kennis met een doelmatig, bezielde wezen.

Soms geeft de vertelinstantie blijk niet een volledig inzicht in de ezel te hebben, zoals bijvoorbeeld in het volgende citaat: 'als Mirabelle uit het huis komt en ziet dat Brada bij de pomp staat, dan valt er [...] weinig anders te doen dan naar die ezel te klimmen. Hij [Brada] merkt dat *vast en zeker*, want het is een van de dingen die nog zijn overgebleven om naar te verlangen' (p. 19, mijn cursivering). De vertelinstantie, die impliciet de stem uitdraagt van een menselijk dier, nuanceert met de toevoeging 'vast en zeker' zijn stelling enigszins; er is geen sprake van een controlerende – ik zou ook willen stellen 'koloniserende' – alwetendheid aangaande de ezel, maar van sterk invoelende (empathische) inschattingen. De afstand die de vertelinstantie bewaart, suggereert respect, aangezien hij hiermee impliceert dat de ezel het zelf (in bezit van zichzelf), vanuit zijn subjectieve ervaring, per definitie beter weet. De vertelinstantie geeft daarmee macht – aangezien een dergelijke uiting ook subjectiviteit *construeert* – aan Brada, die hij slechts bij benadering doorvoelt²⁹.

---

²⁸ Later noemt de verteller het 'wringende sprongen', waarmee dezelfde bijklank ('agressief-expansief') wordt uitgedragen.

²⁹ De verteller doet dit bijvoorbeeld ook in de volgende beschrijving van een vogel: 'Een kleine roodbruine vogel die er aan komt vliegen, ineens niet goed meer weet, waar hij op af ging en een moment in een meidoornhaag schiet. *Misschien* om te bedenken waar hij ook al weer heen wilde; *mogelijk* ook om te merken dat hij nergens naartoe op weg was en door die gedachte al weer opvliegt en vlak langs het gras scheert. Een klein geluid makend' (p. 25, mijn cursivering).

Naast zijn 'wringende sprongen' zoekt en vindt Brada plezier in het 'schuren' van zijn voorhoofd, onder meer tegen de gietijzeren letter R van Gaillard. Weer valt de doelmatigheid van de handeling op (specifiek vervat in woorden als 'koos', 'om', 'zodat', 'terecht kwam'), waarmee Brada richting bepaalt en in zekere zin 'ruimte inneemt'. Betekenisvol acht ik overigens dat, ondanks het feit dat Brada een ongeletterde ezels is, het woord Gaillard niet betekenisloos of waardeloos voor hem is. Juist niet; Brada gaat er op andere gronden – door een andere *Umwelt* – een innige relatie mee aan; er is sprake van een wederzijds, ingrijpend effect, waarvan de letter R de 'glimmende' sporen draagt en die het routineuze gedrag van Brada op zijn beurt stimuleert. Het woord Gaillard (en specifiek de letter R) is dus niet functieloos voor Brada, het heeft slechts een andere functie. Hij kent voor Brada een andere betekenis, die niet minder, maar evengoed waar is. Daarbij komt dat Brada fijngevoelig is, daar hij onderscheid maakt tussen de letters onderling en tussen het gietijzer ('voor het fijne werk') en de eik (met 'het voordeel dat hij er zijn schoften ook tegen kon wrijven, of zijn billen'). Deze vorm van kennis, van weten, die berust op zijn subjectieve (herhaaldelijke) tactiele kennis-making, neemt een centrale plaats in binnen de roman als alternatieve, dierlijke vorm van 'weten'³⁰.

Tot slot wil ik over dit fragment opmerken dat het opvalt dat de bezigheden waar Brada plezier aan beleeft een betekenselement gemeenschappelijk hebben: bij het gewrijf, het schuren en het wringende springen draait het om 'frictie'. De ezels geniet zijn eigen lichaam in situaties van weerstand, wat tevens – en zeker in combinatie met zijn gedomesticeerde toestand en het feit dat hij later in het verhaal het prikkeldraad doorbreekt om in het bos te komen – de associatie 'verzet' oplevert.

Mirabelle zet na de sluiting van de boerderij haar routine met Brada goeddeels voort, maar 'de klap op zijn rechterbil, het hard de wei in lopen, het zo hard mogelijk met de achterbenen recht naar achteren slaan en de kleine wenteling in de romp die zo'n aangenaam gevoel kon geven en waarvan Brada had verondersteld dat het altijd zou voortduren, waren er niet meer bij' (p. 21). De geschiedenis ligt desondanks (sluimerend) – als een dans – 'opgeslagen' in Brada en Mirabelle en veroorzaakt later op tragische wijze het ongeval. Voordat ik de passage van het ongeluk uitlicht, zal ik nog een paar kanttekeningen plaatsen bij de relatie tussen Mirabelle en Brada, die het best beschreven kan worden als een relatie tussen twee verknoopte, haarfijn op elkaar afgestemde, wezens. De afstemming berust grotendeels op een jarenlange praktijk van affectieve omgang, waarbij de communicatie tussen de twee, vanuit hun interactie, een hybride – of 'intersoortelijke' – vorm aanneemt. Het volgende citaat, waarin Mirabelle in het oor van Brada fluistert, illustreert dat:

En op een keer, malle Brada, dan wordt alles anders en alles weer helemaal goed en jij ook weer jong net als ik en dan schijnt de zon bijna altijd en dan komen er allemaal leuter teutere (daarbij blies ze dan in de haren in zijn oor) leutereteutere biezemandjes aandrijven met kleine ezeltjes en kleine kindjes... dat fluisterde ze dan bijvoorbeeld in Brada's oor, maar als ze een paar keer biezemandjes zei, dan kreeg hij altijd jeuk in zijn oor en begon met zijn kop te schudden, geheel tot zijn genoegen overigens, want vaak bracht hij dan daarna zijn kop weer in dezelfde stand om méér gefluister (p. 154).

---

³⁰ In de volgende nevenschikkende opsomming, die menselijke en niet-menselijke dieren op elkaar betreft, laat de verteller blijken wat hij zoal verstaat onder 'denken': 'Op de [demente] tante na, weten *alle anderen* dat ze denken. De vrouw omdat de tante de zuster is van haar moeder en haar kinderen onterfd heeft ten gunste van haar verzorgster; de boer aan de overkant omdat het hem nu zo goed gaat en hij zo hard gewerkt heeft, dat hij doodgewoon recht heeft op iets hogers en beters en aangenamers dan zijn eigen vrouw; de ezels omdat hij iedere middag als de zon zijn verdwijning aankondigt naar het bos gaat; en de zevenslaper daar weet precies hoeveel vet hij zal moeten hebben om door zijn lange winterslaap heen te komen. Ze denken kortom' (p. 9, mijn cursivering). 'Denken' reserveert de verteller dus niet slechts voor menselijke dieren.

De scène geeft inzicht in de intimiteit tussen Mirabelle en Brada. Mirabelle deelt speels haar heimelijke kinderwens en veronderstelt, op basis van gemeenschappelijkheid ('kleine ezeltjes en kleine kindjes') dat Brada deze zal begrijpen, ook al verstaat hij haar niet. Anders gezegd: het 'verstaan' berust niet slechts op (mens)taal, maar op een empathische verbondenheid en een 'lichamelijk weten' dat weinig met redeneren te maken heeft. Mirabelle gaat ervan uit dat Brada haar verlangen verstaat op basis van hun dier-zijn. De kinderwens betreft dus niet langer een individueel menselijk verlangen, maar een verlangen dat ook andere dieren delen en kennen.

Ook valt op dat Mirabelles verbale taal grotendeels draait om klanken en fysieke sensatie. Het betekenisaspect 'verkneukelen' communiceert Mirabelle met een prikkelend stemvolume en kriebelende klankcombinaties ('leutereteutere biezemandjes'), die, proefondervindelijk, een fysiek, sensationeel effect hebben op Brada. Mirabelle speelt in op Brada en Brada laat haar op zijn beurt, door lichaamstaal, weten wat hij wil: 'méér gefluister'. Dat het gefluister Brada ook innerlijk niet onberoerd laat, benadrukt het volgende citaat: '[Brada] ondervond de arm van Mirabelle als een beloning en haar gefluister als een wonder. Een aanvulling. Een toon uit een andere wereld. De dagelijkse herhaling van een en ander gedurende jaren had hem *vatbaar gemaakt* voor het bestaan van iets zoets in het leven' (p. 11, mijn cursivering). Tot slot acht ik het tekenend dat Mirabelle Brada zo geconcentreerd weet te adresseren, of 'binnen te dringen', via zijn oor. Het invasieve karakter van deze handeling illustreert hoe zintuiglijke 'porositeit' werkt: het waarnemen, het begrijpen van iets van buitenaf gaat gepaard met een ingrijpende werking op de waarnemer.

De intersoortelijke aard van hun communicatie komt ook naar voren in de volgende vergelijking. Mirabelle voelt zich zozeer verwant aan Brada en zijn lot, dat gekenmerkt wordt door eenzaamheid en dienstbaarheid, dat de uitdrukkingsmiddelen van de ezel haar beter lijken te passen dan haar eigen taal, wanneer ze mistroostig over haar toekomst denkt: 'ze [zou] een zo leeg bestaan leiden dat ze zou gaan jammeren, ja haast balken als een ezelin om een ezel' (p. 24).

Tot slot berust de op elkaar afgestemde relatie op een uiterst lichamelijke basis, die beeldend tot uitdrukking komt wanneer Mirabelle en Brada op hetzelfde ogenblik ontlasten: 'En ze kon dan de ezel zien en enkele keer plofte het tegelijkertijd door de buis van de plee en in het weiland, of pisten ze precies gelijk [...] en in de loop der jaren was Mirabelle daar nog speciaal op gaan letten ook en het verrijkte haar wijsgerigheid' (p. 26). Niet alleen wordt lichamelijke gerepresenteerd als een gedeeld, dierlijk element, maar tevens als een vorm van communicatie. Het feit dat de twee lichamen soms synchroon lopen indiceert namelijk dat hun levensritmes, door hun affectieve omgang, op elkaar afgestemd zijn; dat hun lichamen op afstand met elkaar overeenstemmen. Voor Mirabelle is het bovendien een betekenisvol patroon waar wijsheid in schuilt³¹.

Zoals uit het onderstaande citaat blijkt, wordt in de aanloop naar het ongeluk aan Brada uitvoerig focalisatie verleend. Op het moment dat we inzicht krijgen in Brada's belevingswereld is hij uit zijn normale doen omdat Mirabelle in slaap is gevallen en niet is komen opdagen op het moment van hun dagelijkse vaste ontmoeting:

Ze [Mirabelle] werd wakker door het kuchen van Brada. Toen hij was uitgekucht, *schudde* hij zijn kop eens *geducht*, daarna zijn hele romp, *trapte* toen met een van zijn achterbenen wat grond naar achter en *gaf op die manier het sein* dat hij van de pomp op weg zou gaan naar het notenbos en de eikenbomen aan de andere kant van het weiland.

---

³¹ Over de wc wordt overigens het volgende opgemerkt: 'Niet omhuld door het gebloemde zeildoek, bleef op de een of andere manier de vrede van het land ook op die w.c. in haar huis' (p. 27). Mirabelle kijkt dus niet alleen door de open wc naar buiten, maar buiten dringt evengoed ook hier naar binnen.

[...]

Brada was eigenlijk ook geheel gehuld in de loomheid van de dag. Toen hij bij de eik met de wrat gekomen was *begon* hij niet meteen – als doorgaans – zijn kop er tegen te wrijven als afwisseling op de blinkende R van Gaillard, maar *bleef* hij licht zwiepend met zijn staart suffig voor zich uit staan kijken; het bos in. Er was een paar meter voorbij de eik al prikkeldraad gespannen, dus hij *kende* het bos alleen van ruiken en zien. Hij *wist* nu wel, dat hij er niet in kon; maar jammer *vond* hij het wel. En eigenlijk naarmate hij ouder werd spijtiger, want *het leek hem* er beter en beschutter en gekenmerkt door juist dat andere waaraan hij de laatste tijd behoefte had.

Kortom het totaal andere.

Het verdwijnen uit het bekende.

Het vervagen van allerlei dingen die hij kende, die hij altijd deed, als het wachten op de klontjes. Ja dat misschien wel vooral: het wachten. Dat waren natuurlijk geen nauwkeurig geformuleerde gedachten in zijn vale grijze ezelskop, maar toch, op een dag als deze – zo'n lome – *voelde* hij een zeker verlangen naar die schaduw daar; dat halfdonker, de *naar zijn mening* zeer zachte grond, waar je ook *zeer geschikt* zou kunnen gaan liggen en al liggend af en toe de kop eens zou kunnen heffen *om te constateren* dat alles werkelijk zeer rustig was met de verdere eigenschap van nog veel rustiger te kunnen worden!

Daarover te suffen vond hij de laatste tijd steeds aantrekkelijker. Zelfs in die mate, dat hij wel eens ongeduldig werd dat het daarbij bleef en *dat er verder niets in bereikt werd*.

[...]

Brada *ontsnapte* aan zijn gesuf en *voelde* het ongeduld groeien. Hij *stapte* naar de eik, had eigenlijk de pest in wéér die wrat om zijn voorhoofd tegen te wrijven en *bonkte* dit er dan ook *met ongewone kracht* tegenaan, zodat de hele boom sidderde en zelfs schudde (pp. 87-89, mijn cursivering).

Centraal in het bovenstaande citaat staat Brada's doodsverlangen (naar 'het totaal andere', 'het verdwijnen', 'het vervagen'), dat wordt aangewakkerd door het bos en volgt uit het feit dat Brada in de herfst van zijn leven is. We zien overigens ook weer de actieve zinsconstructie (met Brada als onderwerp) en werkwoorden met de connotatie 'verzet' ('schudde', 'trapte', 'bonkte'), die mede Brada's agency construeren. Hoewel Brada het bos nog nooit betreden heeft – zijn toegang wordt door prikkeldraad gestremd – heeft hij er wel inschattingen en ideeën over, op basis van zien, ruiken en andere ervaringen met rust, beschutting en licht en donker. Je zou ook kunnen zeggen dat zijn toegang tot het bos slechts ten dele is begrensd, hij kijkt immers expliciet 'het bos *in*'. Brada wordt gerepresenteerd als een intentioneel wezen dat zijn zintuigen en aandacht kan richten en verlangens kan projecteren op praktisch 'onbekend' terrein. Brada's subjectieve oordeel wordt bovendien geëxpliciteerd en stilistisch uitgedrukt door perceptuele werkwoorden en werkwoorden die 'weten' uitdrukken ('hij kende', 'hij wist', 'hij vond', 'het leek hem', 'voelde hij', 'naar zijn mening', 'om te constateren'). Er is hierbij sprake van een empathische inschatting van de specifieke *Umwelt* van deze individuele ezel. Brada krijgt ook subjectiviteit omdat hij weet dat het prikkeldraad hem belet om het bos te betreden en omdat hij hier niet onverschillig tegenover staat: hij vindt het 'jammer', steeds 'spijtiger' en baalt ervan 'dat er [met het verlangen] verder niets in bereikt werd'. De vertelinstantie becomementarieert met 'Dat waren natuurlijk geen nauwkeurig geformuleerde gedachten in zijn vale grijze ezelskop, maar toch' wederom het feit dat hij, met zijn welwillende inlevingsvermogen, Brada's

gedachten niet kan ‘reconstrueren’, maar slechts zo integer mogelijk kan ‘vertalen’³². Het spel van afstand en nabijheid tot de ezel als ‘andersoortig’ wezen wordt hiermee gethematiseerd.

Dat het uitgerekend een doodsverlangen betreft doet ertoe, juist omdat gedomesticeerde dieren vaak hun eigen sterven niet in eigen hand hebben. Hun dood is dikwijls een klinische mensendaad en dat vooruitzicht geldt ook voor Brada, zoals blijkt uit het volgende citaat: ‘Brada werd oud. Een probleem erbij. De tante zou op een gegeven ogenblik sterven. In haar slaap, dacht Mirabelle. Maar haar ezel. Dat zou wel een kwestie van de veearts met de spuit worden, als hij niet meer voort zou kunnen of de een of andere verlamming kreeg’ (p. 87). Het sterven dat Brada beoogt en waarmee hij specifiek zijn authentieke verlangen zou verwerkelijken, is in feite dus een ‘emancipatoir’ sterven.

Brada’s onvrede omtrent zijn beperkte bewegingsvrijheid uit hij met een krachtige kopstoot tegen de eik, waarmee hij ingrijpt op de *Umwelt* van Dormaltje³³, een zevenslaper, die, letterlijk opgeschud³⁴, een fatale val maakt. Brada heeft vervolgens een ‘ontmoeting’ met de vreemde, dode Dormaltje waarbij hij ‘door allerlei geheime gevoelens en wie weet voorgevoelens overvallen’ (p. 94) wordt:

Brada wist niets van zevenslapers af en ook niet dat deze, die vlak langs zijn kop viel en toen naast hem terecht kwam, een van die dieren was, die ‘s nachts in de bomen zo’n lawaai kunnen maken met hun fluitend ademhalen en hun zizi gefluister en gepiep. Laat staan, dat hij iets van hun levensgewoonten af zou weten; die lange winterslaap van zeven maanden en die vijf resterende maanden om eerst te bekomen van hun vreselijk vermageren tijdens die slaap en dan hun haastig zich weer volvreten en voortplanten. Hij wist zelfs niet dat Dormaltje zo heette en dat ze nu dood was.

Trouwens van de dood wist hij ook niets af.

Na de val van Dormaltje bleef hij zijn kop, wat kalmer aan, nog wat tegen de boom wrijven en toen begon hij de zevenslaper naast zich op de grond, met wat meer gerichte belangstelling op te nemen. Hij *rook* er aan, *duwde* zijn neus er eens op en *keerde* haar toen zelfs met een beweging van zijn bovenlip om.

Ze was nog warm en haar dichte vacht prikte in zijn neus. Hij kuchte maar weer eens. Het *verbaasde* hem uitermate dat ze niet wegliep. Haar afmetingen *verwonderden* hem ook. Muizen en ratten kende hij uit de stal waar hij ‘s winters wel stond, maar dit bolle lijfje, zo groot ongeveer als een flinke rat en dat door zijn bolheid makkelijk rolde (hij herhaalde dat namelijk een paar keer, dat omrollen) kon hij niet zo maar bevatten. Hij *rolde* er nog eens aan, want hij *hoopte* dat het alsnog weg zou lopen, of in de boom zou klimmen waar het uitgevallen was.

Maar er gebeurde niets en de blik waarmee Brada naar het voorwerp keek werd

---

³² Hierbij moet opgemerkt worden dat ‘vaal’ en ‘grijs’ als adjectieven bij ezelskop de negatieve bijklank van ‘kleurloze gedachtenwereld’ opleveren. Hiermee lijkt de vertelinstantie zichzelf dus enigszins tegen te spreken.

³³ Ook Dormaltje krijgt door middel van een eigenaam individualiteit en subjectiviteit. De vertelinstantie reflecteert bovendien op het gegeven van de ‘soortnaam’: ‘En dat nu wel zeer ten detrimente van de zevenslaper, oftewel relmuis, dan wel glis glis, die dwars op een nogal dunne tak in de boom zat te dutten. Haar naam was Dormaltje en hoewel het nog niet eens zo ver in september was, had ze als zo veel gegeten, dat ze al dik genoeg was om niet, zodra de schemering viel, als een paniek-eetster kauwend van tak tot tak te springen uit vrees haar zeven maanden winterslaap niet moddervet genoeg te beginnen’ (p. 89). Door de benoeming van verschillende naamvarianten (waarmee het wetenschappelijk discours wordt gereproduceerd), wordt de ‘inwisselbaarheid’ van soortnamen aangekaart ten opzichte van eigennamen die een hogere mate van uniciteit bewerkstelligen.

³⁴ ‘Dormaltje zat in een zeer mooi evenwicht op de dunne tak te dommelen, het staartje recht omlaag en de nagels om de tak geklemd en werd in haar sluimering gestoord door het plotselinge bokkige rammen tegen de boom door Brada [...]’ (p. 93).

steeds offer! Hij deed nog eens een poging en nu kwam het lijkje van Dormaltje met de staart naar hem toe liggen.

Door het gesuf van Brada heen kwam nu een besef siepelen dat dit staartje mogelijk wel enigszins leek op de zijne. Een gewaagde veronderstelling overigens, want zevenslapers hebben weliswaar een staart met een uitzonderlijk sierlijk pluimpje aan het achtereind - zoals bij welgeschapen leeuwen - maar geenszins zoiets als de wat druilerige en niet zo zeer sierlijke hangstaart van ezels, die trouwens heel andere doelen dient dan het bewaren van het evenwicht in bomen, waar noten, eikels of beukenootjes te eten zijn.

Maar toch, Brada zag iets van gelijkenis en hij zwiepte met zijn eigen staart ineens alsof er een vliegenplaag heerste [...] en daarna liet hij hem doodstil strak omlaag hangen.

[...]

Alleen maar liggen.

[...]

Volstrekt zonder enige beweging. Wat bloed opzij van de kop, maar de betekenis daarvan ontging Brada.

Die bewegingloosheid niet! En nu hij af en toe zijn neus er nog eens tegenaan legde: het koud worden evenmin (pp. 90-93, mijn cursivering).

Het citaat is een voorbeeld van hoe in *De geluiden van de eerste dag* meerdere perceptuele werelden naast elkaar worden gerepresenteerd. Afwisselend zijn de vertelinstantie en Brada focalisator. Dit maakt de representatie mogelijk van de zevenslaper vanuit verschillende perspectieven (en perceptuele werelden). Enerzijds wordt de zevenslaper belicht door de vertelinstantie, die Brada's ezel-observaties bespiegelt en aanvult met zijn biologische wetenswaardigheden, en anderzijds door Brada die de zevenslaper 'leest' vanuit zijn ezel-wezen. Het valt op hoe de vertelinstantie benadrukt wat Brada allemaal niet weet of niet kan weten, aangezien Brada een ezel is. Er ontstaat zodoende een duidelijk onderscheid tussen hun vormen van kennis, overigens zonder dat hierin een duidelijke hiërarchie naar voren wordt gebracht. Zo weet Brada niet wat de dood is³⁵, dat het beestje Dormaltje heet, dat zevenslapers een winterslaap van zeven maanden houden, hoe de staart van een leeuw eruit ziet of dat de staart van zevenslapers een andere functie dient dan de staart van ezels. Ervan uitgaand dat een ezel dergelijke dingen niet kan weten, worden Brada's perspectief en observaties desalniettemin evengoed als waar en niet minder betekenisvol gerepresenteerd.

Bepaalde eigenschappen van Dormaltje leert Brada door zijn eigen onderzoek (vanuit subjectieve verwondering en nieuwsgierigheid) kennen. Door haar te bekijken, aan haar te ruiken, zijn neus tegen haar lichaam te duwen en haar om te rollen, weet Brada dat het om een (andersoortig) dier gaat, dat bol en omrolbaar is, zo groot als 'een flinke rat', een dichte vacht heeft die hem prikt in zijn neus, een staart heeft die ook wat lijkt op de zijne, warm is en ook steeds kouder wordt en tot slot eigenaardig bewegingloos is. Het is belangrijk om te stellen dat deze observaties voor een (echte) ezel niet (compleet) onvoorstelbaar zijn. De nadruk op de zintuiglijke waarneming verbindt de focalisatie en de representatie van de waarnemingen overtuigend met de ezel als feitelijk wezen. Daarbij maakt ook de vergelijking met een 'flinke rat' – die denkbaar onderdeel is van Brada's leefomgeving – de representatie van Brada's *Umwelt* geloofwaardig.

---

³⁵ Hier zou je tegenin kunnen brengen dat Brada wel degelijk de dood intuëert of in ieder geval een associatief begrip ervan heeft. Daar wijzen ook het 'verdwijnen' en 'vervagen' (het deconcretiseren) uit het vorige citaat op.

‘Het is een zaak van evenwichten’ (p. 93). Slechts een enkele keer staat in *De geluiden van de eerste dag* een zin geïsoleerd tussen witregels en dit is er één³⁶. Kort na deze dreigende ‘voorbode’ bereikt het ongeluk tussen Brada, Dormaltje en Mirabelle zijn climax:

[Mirabelle] gaf hem net als ze dat vroeger deed als ze hem de wei in liet, een ferme pets op zijn rechterbil.

Ja dat deed ze en omdat dat nog zo prima klonk, gaf ze hem er nog een. En Brada ontwaakte ineens tot de vroegere ezel en voelde de jongere Brada in zich. En al was het dan nu al donker en al zou er van lekker wringen met de romp niets komen en al had hij zojuist voor het eerst na lange tijd gebalkt om redenen die hij niet kende en al had zich eigenlijk een danige verwarring van hem meester gemaakt - of eigenlijk wel omdat een eigenaardige verwarring in hem was gedwarreld - schopte hij net als vroeger met allebei zijn achterbenen, (zou je moeten zeggen) maar nu dient er *achterpoten* gezegd te worden, zo hard als hij *nog* maar kon en dat was eigenlijk nog heel hard en met een niet te vermoeden felheid naar achteren, waar Mirabelle nog stond [...].

Haar benen.

Het kwam op het ene been vlak na het andere zo ontzettend hard aan dat Mirabelle omviel; ter aarde stortte zou men ook mogen zeggen en krimpnd rondrolde [...] van de verschrikkelijke door haar hele wezen dreunende pijn [...] die alle evenwichten verbrak, die haar razend actief machteloos maakte [...] (pp. 94-95, cursivering in origineel).

Van Mirabelle verschuift de focalisatie, wederom na een ‘stimulerende’ klap op zijn bil, naar Brada: ‘Brada ontwaakte ineens tot de vroegere ezel en voelde de jongere Brada in zich.’ Met deze zin wordt de suggestie gewekt dat Brada een regressieve ervaring beleeft die samenhangt met de verwarde toestand waarin hij verkeerde op het moment van de klap. De verwarring was hem bovendien ‘toegedaan’, deze betekenis wordt stilistisch bereikt door het feit dat ‘verwarring’ het onderwerp van de actieve zinsconstructie is: verwarring ‘had zich [...] van hem meester gemaakt’ en was ‘in hem [...] gedwarreld’. Hoewel de zinsfunctie van Brada hier dat van lijdend voorwerp is, wordt Brada’s agency niet ondermijnd; integendeel, het betreft niet een ‘passief ondergaan’, maar een ‘activerend ondergaan’. Deze duiding wordt even later gespiegeld in Mirabelles gemoed, zij voelt zich ‘razend actief machteloos’; wat overigens een opvallende cumulatie van woordbetekenissen is, die in deze combinatie de binaire oppositie actief-passief overstijgt. De ezel wordt al met al, net als de menselijke personages, gerepresenteerd als een gelaagd subject met een persoonlijke geschiedenis, een levend wezen dat, vanuit zijn poreuze ‘vatbaarheid’, beweegt en innerlijk bewogen wordt.

Brada’s trap komt in deze passage met een hoge agentieve intensiteit (‘zo hard als hij nog maar kon’ en ‘met een niet te vermoeden felheid’). Tekenend is ook dat de expansieve, ruimte-innemende beweging van Brada wordt gecontrasteerd door Mirabelle die, door Brada’s toedoen, ‘krimpnd’ en richtingloos ‘rondrolde’. Tot slot klinkt uit het enigszins gepikeerde vertelcommentaar (‘achterbenen, (zou je moeten zeggen) maar nu dient er *achterpoten* gezegd te worden’) een kritiek op hoe taal hiërarchisch onderscheid construeert tussen menselijk dieren, niet-menselijke dieren die we categoriseren als ‘edel dier’ en andere niet-menselijke dieren. Ook hiermee be vraagt en destabiliseert *De geluiden van de eerste dag* de dominante mens-dierverhouding.

---

³⁶ Dit komt nog drie keer voor: ‘Ik wil een kind van je’, zei ze’ (p. 127); ‘Mirabelle was de hele dag alleen’ (p. 237); ‘Ze was dood’ (p. 239). De witregels lichten typografisch de korte zinnen uit, waardoor deze inhoudelijk extra gewicht krijgen en de beslissende momenten in het verhaal worden onderstreept.

Mirabelle, die in het ziekenhuis herstellende is van het ongeluk en de mislukte operaties, verneemt van Jean dat Brada dood is: ‘Hij had blijkbaar een paal van het prikkeldraad omgeschopt of geduwd en hij was in het bos’ (p. 119). Brada heeft zijn verlangens kunnen verwerklijken en daarvoor de fysieke begrenzungen vernield (‘omgeschopt’; ‘geduwd’). Het is sprekend dat de afrastering van zijn voormalige leefgebied uit prikkeldraad bestaat, aangezien prikkeldraad met zijn scherpe ijzeren punten een hoop lichamelijke schade kan veroorzaken bij wie er doorheen probeert te dringen. Bovendien verbeeldt het prikkeldraad symbolisch de gevangenschap van Brada en de doorbreking ervan de gemanifesteerde vrijheid. Dat Brada dus uitgerekend voorbij het prikkeldraad weet te raken, zet zijn emancipatoire daad extra kracht bij. Brada had bovendien een manier gevonden om – voor zover bekend zonder lichamenlijk letsel – het bos te bereiken, namelijk door een van de palen omver te werken waaraan het prikkeldraad zat bevestigd. Het gaat dus ook nog om een intelligente uitvoering van zijn verlangens. Hoe Brada deze laatste activiteit van leven zelf heeft beleefd, blijft overigens onbelicht.

Mirabelle heeft een vermoeden van het verloop van Brada’s sterven, dat overeenstemt met Brada’s daadwerkelijke verlangens: ‘Ze dacht aan Brada en hoe lang ze die gehad had en vroeg zich af hoe die dood zou zijn gegaan in het bos. (precies zo als het dier gedacht had: eerst op een zachte plek gaan liggen, toen een paar keer de kop opgetild en toen heel langzaam naar een nog zachtere plek gelopen – wankelend haast – en daar opnieuw gaan liggen en nog één keer in het rond gekeken)’ (p. 152). Als een ‘op Brada afgestemd wezen’ ontwikkelt Mirabelle verlangens die rijmen met die van Brada: ‘Maar nu ze in het bos keek van achter het prikkeldraad vandaan wilde ze er in en wilde ze er de dood vinden’ (p. 168). Ze vertelt Jean daarnaast het volgende: ‘[...] ik stond net zo voor het bos als die ezelin en ik was misschien ook wel net zo’n ezelin en ik wou dood’ (pp. 188-189). Ook schiet Mirabelle hetzelfde begrip – ‘vervagen’ – te binnen, dat haar hetzelfde woord geeft voor haar doodsverlangens: ‘Ze ging zelfs nog verder in de gedachten, maar liet ze dan expres vervagen. Vervagen ja. Vervagen’ (p. 229). Gesteld kan worden dat Mirabelle zich zo invoelend met Brada heeft verbonden dat ze hem begrijpt en zelfs een beetje wordt. Wat menselijk is en niet-menselijk (dierlijk) vervaagt zodoende. Sterker nog, de verlangens en gewaarwordingen die resoneren binnen hun verbondenheid, overstijgen een strenge tweedeling tussen mens en dier. Te meer omdat doodgaan een lot is dat alle levende wezens beschoren is en dus een gedeelde factor is die al het leven typeert en onderling verbindt. Uiteindelijk kiest Mirabelle het door Brada gebaande pad en in navolging van hem de dood. Ze gebruikt daarvoor een vergif dat onderdeel was van een erfenis:

Het was een klein flesje van hardblauw glas en er was een papiertje opgeplakt, waarop in het onbeholpen schrift van de vruchtenkoopman ‘vegif’ stond. De R van Gaillard was uit zijn geringe schoolkennis verdwenen (p. 239).

Het opschrift doet Mirabelle, die in bovenstaand citaat de focalisator is, door de absentie van de R denken aan Brada. Het flesje ‘vegif’ vervat niet alleen Mirabelles dood, maar door de afwezigheid van de R, ook die van Brada en verenigt de twee zodoende. Poëtisch genoeg werd de letter die op het etiket achteloos door de vruchtenkoopman was overgeslagen, door Brada alles behalve over het hoofd gezien. Zijn toewijding aan die ene letter heeft ervoor gezorgd dat de R voor Mirabelle onlosmakelijk verbonden is met Brada en het woord Gaillard op de waterpomp. Ook al klinkt er wellicht enige ironie in de boodschap dat Brada’s gewrijf ‘de R van Gaillard’ tot schoolkennis zou hebben verheven, gesteld zou zeker kunnen worden dat Brada overtuigend heeft ingegrepen op taal als betekenisstelsel.

3.2 De koeien in ‘de melkerij’ en andere dieren op het platteland

Mirabelles burens Gérard en Eugénie hebben een melkveebedrijf met koeien die zij gewend waren handmatig te melken. Anders dan de niet-menselijke dieren Brada en Dormaltje, krijgen de koeien geen

(van allen) eigennamen. Er is in *De geluiden van de eerste dag* een betekenisvol contrast tussen de dieren die veel individualiteit en subjectiviteit krijgen (Brada in de hoogste mate³⁷) en de anonieme, inwisselbare dieren (zoals de koeien en de kippen). Niet alleen het ontbreken van eigennamen zorgt voor relatief minder individualiteit en subjectiviteit, ook discursief, stilistisch en narratologisch worden objectstatus en inwisselbaarheid geconstrueerd.

Een belangrijke gebeurtenis in het verhaal is de aanschaf van een mechanische melkinstallatie³⁸, die de machteloosheid van de koeien omlijst en produceert. Ook verandert de melkinstallatie de relatie met de mensen: het (tactiel en affectief) contact tussen de mens en de koe, dat met handmatig melken meer en langduriger plaatsvindt, wordt door de machine teruggedrongen. De mechanische melkinstallatie stimuleert vervreemding, in plaats van contact. Om indruk te maken op Mirabelle en ter compensatie van zijn impotentie besluit Gérard er, als eerste van alle boeren in de omgeving, één aan te schaffen met geleend geld:

een nieuw *systeem* van *electrisch* melken, waarbij de koeien geheel *uit zich zelf* in een *geautomatiseerde* melkerij binnenkomen en door een *systeem* van *roterende* hekken op hun plaats blijven tot het melken gebeurd is; de melk in een gekoelde tank verdwenen is, geen bussen meer voor het hek gezet hoeven en één keer per week een tankauto de hele productie gewogen en al komt ophalen. En Gérard wilde nu de eerste zijn van de hele buurt die deze *volautomatische vacuüm-methode* in een nieuw te bouwen stal wilde hebben, enkel en alleen omdat zijn geslachtsdelen niet zo erg deugden [...] (p. 122, mijn cursivering).

Opvallend in bovenstaand citaat is het feit dat ‘uit zich zelf’ een dubbele en paradoxale betekenis genereert. ‘Uit zich zelf’ kan betekenen dat het melken zonder interventie van de boer geschiedt. Ook (of tegelijkertijd) kan ‘uit zich zelf’ de actie van de koeien typeren, waarmee wordt uitgedrukt dat de koeien deze actie uit eigen beweging maken. Gezien het ‘volautomatische’ systeem, dat de koeien mechanisch door het melkproces loodst, lijkt de tweede betekenis wat paradoxaal. Niettemin wordt juist deze betekenis stilistisch onderstreept, want de koeien zijn het onderwerp van de actieve zinsconstructie en grammaticaal degenen die ‘uit zich zelf in een geautomatiseerde melkerij binnenkomen’ en ‘op hun plaats blijven’ (vergelijk met alternatieve formuleringen als ‘de koeien worden binnengebracht en op hun plaats gehouden’ of ‘waarbij de geautomatiseerde melkerij uit zich zelf de koeien laat binnenkomen’). De koeien wordt dus een zekere agency toegeschreven die dissonant met de nihile keuzevrijheid en bewegingsruimte die de koeien in deze situatie bezitten. De paradox biedt aanleiding tot een interpretatie waarbij de koeien, als mechanische objecten, onderdeel zijn van het productieproces en een vergelijkbare status genieten als die van ‘de tankauto’. Overigens is ook deze grammaticaal onderwerp van een actieve zinsconstructie. Anders gezegd: de melkmachine heeft de koeien letterlijk ingelijfd. De agency van de koeien maakt hen niet tot subjecten, maar tot gevoelloze objecten die de beweging van de machine uitvoeren omdat ze niet anders kunnen.

In dit licht kan ook het volgende korte citaat worden geduid: ‘De koeien van de rechterboerderij *begonnen* luid ademend in de richting van de melkerij *te schuiven*’ (p. 151, mijn cursivering). Hoewel de koeien ‘[zelf] begonnen te schuiven’ impliceert ‘schuiven’ – door de lusteloze lopende band-

---

³⁷ Gedacht kan ook worden aan Dormaltje de zevenslaper. Overigens krijgt ook de haan Pierre, die ik verder onbelicht zal laten, op soortgelijke wijze individualiteit en subjectiviteit.

³⁸ Het verhaal lijkt zich, zonder dat de roman een expliciete tijdsaanduiding geeft, af te spelen in de jaren ‘50 van de vorige eeuw, aangezien na 1950 melkveehouders van handmatig melken overschakelden op mechanisch melken (Schot e.a. (red.), p. 99). Bovendien wekken de veelal Franse eigennamen de suggestie dat het verhaal zich niet afspeelt in Nederland, maar eerder op het platteland van België.

connotatie – een massale, ongeanimeerde beweging, die we kunnen interpreteren als beweging van de machine.

In het citaat klinkt ook een discours over technologie ('systeem', 'electrisch', 'geautomatiseerde', 'roterende'), dat via de binaire oppositie mechanisch-organisch, mechanische technologie op één lijn stelt met vooruitgang. Niet voor niets wilde Gérard 'groei demonstreren. Grote, overtuigende groei; durf en daad' (p. 123). De nadruk op efficiëntie, automatisering en intensivering, met hoge productie tot doel, overschaduwde de koeien, die in het systeem inwisselbaar zijn. Het feit dat melk wordt verzameld en gewogen in een 'glimmende tank' vervreemdt het product nog verder van zijn werkelijke producenten. Het discours produceert de ontindividualisering en machteloosheid van de koeien in de veehouderij en vormt het fundament waarop koeien (verregaand) in beslag kunnen worden genomen.

In het volgende citaat, waarin Mirabelle focaliseert, wordt deze door techniek aangedreven efficiëntie ('terwijl', 'tegelijktijd') verder benadrukt:

Toen ze [Mirabelle] merkte dat de melkerij bij Gérard aan de gang was, stak ze over en liep heel kalm de nieuwe stal binnen. Gérard kwam haar opgetogen tegemoet, toonde hoe de koeien al uit zich zelf buiten de stal *dromden*³⁹, hoe er dan een naar binnenkwam als een hek, dat binnen in de stal in een cirkelvormig hekwerk stond, zo geschoven werd, dat er een koe naar binnenkon. Dan *werd* de koe door het hek schuin dwars *geschoven* en kreeg van Gérard een veekoekje, *terwijl* Eugénie de vacuümventielen rond de spenen aanbracht. De koeien *lieten zich* rustig *leegzuigen*. Eugénie maakte de spenen schoon en dan draaide het hek verder en kon de koe er uit en *tegelijktijd* de volgende koe naar binnen stappen. Hij toonde haar ook de *glimmende* tank waar alle melk in terecht kwam en Mirabelle was werkelijk verbaasd over de *snelheid* waarmee een en ander verliep in de twee ronde hekwerken, die in de nieuwe stal waren, zodat er telkens twee koeien *tegelijk* gemolken konden worden (p. 137, mijn cursivering).

In bovenstaand citaat zien we een andere formulering (een passieve zinsconstructie: de koe 'werd geschoven') die correspondeert met Mirabelles alternatieve kijk op deze praktijk. De 'levenloosheid' van de koeien komt door de passieve zinsconstructie nog prangender tot uitdrukking. Ook wordt hun weerstandloosheid versterkt door het feit dat zij zich 'rustig' laten leegzuigen, waarbij 'leegzuigen' (zeker in combinatie met 'vacuüm'), in het verlengde van de melkpraktijk, ook van toepassing wordt op de koeien zelf, die hiermee als 'leeg' en 'inhoudsloos' worden geconstrueerd. *De geluiden van de eerste dag* uit al met al kritiek op de moderne, contactarme melkmethode, die ook wordt gerepresenteerd als dissonant die de (natuurlijke) harmonie verstoort:

Ze hoorde uilen, en koeien maar ook het sissen van de vacuümpomp van Gérard's nieuwe melkerij. Een geluid dat zich niet in de nacht voegde, of tussen enig ander geluid en dat een harde trek om Mirabelle's mond bracht van haat tegen de rechterboerderij (p. 134).

De nieuwe installatie blijkt een belachelijke onderneming: zowel Gérards beweegreden (het tentoonspreiden van zijn viriliteit) alsook de slotsom wijzen daarop. Gérard concludeert namelijk beschaamd 'dat zijn nieuwe melkerij een hopeloos stuk statusverkwisting was en dat hij – wat hij

---

³⁹ Dat de koeien niet als individu worden gerepresenteerd maar als homogene massa wordt mede bereikt door 'dromden'. Zie daarvoor ook het volgende citaat: 'Het sissen van de vacuüminstallatie werd even later luider en de koeien die vrij *massaal* stonden te loeien omdat het toch later dan anders was geworden, *dromgen* naar de melkerij' (p. 193, mijn cursivering).

trouwens had kunnen weten – te weinig koeien had om die hele machinerie met zijn ellendige gesis rendabel te maken; zodat hij hoe langer hoe meer knijp kwam te zitten met zijn rente en zijn aflossingen’ (p. 173).

Hoewel de koeien vooral als homogene massa worden gerepresenteerd, is er één passage waarin een (naamloze) koe, en haar persoonlijke drama, kort maar evocatief wordt uitgelicht:

Maar toen vergat Gérard in zijn geestdrift over het technische wonder een juist binnengekomen koe, een veekoekje te geven. En het kwam Mirabelle voor, of de koe - in de niet al te grote nieuwe stal toch al enorm groot lijkend - twee keer zo groot werd van teleurstelling en veel grotere ogen kreeg en begon te snuiven en te blazen uit de vochtige neus en langzamerhand veranderde in een beeld van monsterachtig verdriet en toen zich aldus midden in van smart uitpuilend leven bewust werd van de nooit veranderende onmacht in dat grote volle lijf van vlees, tot protest, tot ingrijpen; tot aandacht trekken. De ogen werden steeds boller en groter toen het koekje maar niet bleef komen, het snuiven werd heter, het beest begon te kwijlen, te stampen, te barsten bijna van ellende; maar Gérard merkte niets ervan dat hij de koek vergeten had en lulde maar over de voordelen van de nieuwe inrichting, terwijl het beest maar zwol en zwol tot Het Beest, opgeblazen met machteloosheid. En angst dat het helemààl niet zou komen en wanhopig zijn kop omhoog zwaaide en zijn oren spande en trouwens alles spande en klagelijk hoestte en nog maar weer eens stampte en hijgde nu en zo vol vlees en lucht en ongerustheid was, dat de climax alleen maar het uit elkaar vliegen van de hele nieuwe installatie zou kunnen zijn.

Maar er explodeerde niets. Eugénie gaf de koe een duw; Gérard gaf het beest een schop na en toen draaide het hek het dier weer naar buiten. [...] De machine siste en de koe liep langzaam van de schuur weg (pp. 137-138).

De focalisatie ligt in bovenstaand citaat bij Mirabelle en zij neemt zeer invoelend waar hoe een koe het uitblijven van een veekoekje⁴⁰, waar deze koe zich op had geanticipeerd, machteloos moet verkroppen. Terwijl de eigenaren van de koe blind en doof zijn voor alle signalen die de koe uitzendt, heeft Mirabelle wel degelijk aandacht voor hoe werkelijk en urgent datgene is wat in de koe omgaat. Zij ziet de ogen (groter en steeds boller), het snuiven (steeds heter), het blazen, het kwijlen, het stampen, het hoesten, het hijgen, het zwaaien van de kop en het spannen van de oren. Mirabelle wordt geraakt door de dringende gevoelens van teleurstelling, verdriet, machteloosheid en boosheid, die de koe in haar ogen tot enorme, bedreigende proporties doet groeien en een uitdrukking worden van ‘van smart uitpuilend leven’, waarmee de gevoelens van de koe vitalistisch worden gekleurd. De koe, zich ‘bewust van de nooit veranderende onmacht in dat grote volle lijf van vlees’, gaat over ‘tot tot protest, tot ingrijpen; tot aandacht trekken’ en ‘zwol en zwol tot Het Beest’ tot een punt dat ‘de climax alleen maar het uit elkaar vliegen van de hele nieuwe installatie zou kunnen zijn’. De agressie van de koe, haar expansief-explosief ruimte innemen – waarmee weliswaar uiteindelijk niks in beweging wordt gezet – richt zich op de melkinstallatie, die haar lichaam beknelt. Het ongenaakbare mechanische systeem staat echter geen verzet toe en Gérard en Eugénie blijken onaanraakbaar. De anticlimax van de koe wordt gerepresenteerd als verslagenheid; als overwinnaars gelden Eugénie (zij ‘gaf de koe een duw’), Gérard (hij ‘gaf het beest een schop na’), het hek (dat ‘het dier weer naar buiten draaide’) en tot slot de machine die de afdrupende, gekrenkte koe triomfantelijk ‘nassist’.

---

⁴⁰ Net als Brada, die het ‘wachten op de klontjes’ uiteindelijk beu was, worden de koeien onderdrukt door middel van ‘zoethoudertjes’.

Terwijl in de gemoderniseerde melkveehouderij de machine de snelheid dicteert, bepalen voornamelijk de paarden in *De geluiden van de eerste dag* het tempo van de regionale brandweer: ‘De brandweer zou komen, ja. Dat betekende mensen sturen naar de leden die geen telefoon hadden, paarden inspannen, de zelden gebruikte brandspuit tevoorschijn halen uit een stal die goeddeels geblokkeerd was door landbouwwerktuigen. Dat betekende op zijn minst een half uur - als het erg meeviel’ (p. 205). Waar je een investering in ‘snel’ materieel zou verwachten, is het bij de brandweer een nogal kneuterige, ongeorganiseerde bedoening, die in de context van Gérards nieuwe melkerij zelfs anachronistisch aandoet.

De brandweer komt te laat om de brand te blussen en weet niet te voorkomen dat nagenoeg al Jeans kippen door de vuurzee de dood in worden gejaagd. De kippen krijgen overigens net als de koeien geen individualiteit door middel van eigennamen. Dit gegeven onderstreept dat hun waarde slechts instrumenteel is en niet intrinsiek; hun product is van belang, want daarin zit de (financiële) winst. Als ‘staldieren’ wordt hun individuele leven bovendien discursief verhuld omdat staldieren als collectief worden geproduceerd.

Het volgende citaat is opmerkelijk, omdat Jean letterlijk en grotesk versmelt met zijn kippen en wel door toedoen van die kippen:

Maar de dieren *klonterden rond* hem [Jean] samen; *vlogen tegen* hem op, *gleden over* zijn kop, *haakten* met hun tenen *in* zijn wangen, zaten *verward in zijn kleren* en vatten vlam. In een mantel van brandende kippen kwam hij het hok weer uit, proberend ze af te schudden [...] Jean brandde zijn handen bij het *wegscheuren van zijn lijf* en zijn kleren van de brandende kippen. [...] Er stond een regenton naast en Jean klom er, nog steeds omhangen met half, of helemaal brandende kippen en hanen in en liet zich met dieren en al kopje onder zakken [...] Hij klom door en door koud uit de regenton, stapte op zieltogende kippen *die hij van zich af had gescheurd* en naast de ton op de grond lagen en hij zag dat dit centrale nachthok *een brandend geraamte* was, vol nog rondfladderende of rollende brandende kippen en dat maar een heel enkele ontkomen was. Die liepen jachterig van de ene kant van het erf naar de andere; *probeerden door* te vliegen de vlammen kwijt te raken of bleven plotseling stokstijf zitten, akelig kraaiend en zich *geheimzinnig* machteloos ineens, *hoogst bewust overgaven* aan de dood (pp. 205-206, mijn cursivering).

De geciteerde passage verbeeldt onder meer hoe Jean, die de kippen probeert te redden, wordt ‘aangegrepen’ door de onthutste kippen. Hoewel de inhoud evengoed beladen is met de wanhoop en machteloosheid van de kippen worden zij niet per se als passief slachtoffer gerepresenteerd. De kippen ‘klonterden’, ‘vlogen’, ‘gleden’ en ‘haakten’; ze maken bewegingen die een uitwerking hebben op Jean, een effect dat stilistisch wordt bewerkstelligd doordat de kippen het onderwerp zijn van een actieve zinsconstructie en daarnaast door een overvloedige variatie aan voorzetsels (‘rond’, ‘tegen’, ‘over’, ‘in’) die het invasieve karakter van hun bewegingen verheft. De intimiteit van de plek waar de kippen Jean daadwerkelijk ‘doorboren’, namelijk zijn wangen, versterkt de intensiteit van hun optreden. Verderop is er bovendien sprake van een aanstootgevende vergroeiing met de kippen, die door de brand als het ware ‘gesoldeerd’ worden aan Jean, hij moet ze ‘wegscheuren van zijn lijf’. De roman zegt hiermee iets over lichamelijke kwetsbaarheid: lijven, of het nu die van menselijke of niet-menselijke dieren zijn, zijn alle vatbaar voor zoiets elementairs als vuur. Jean en de kippen versmelten tot één grotesk lichaam en staan gezamenlijk in brand. Het is poëtisch en veelzeggend in het licht van Animal Studies dat het vuur hier het verschil tussen beide wegneemt. Waar het dominante discours over niet-menselijke dieren de gescheidenheid van mens en dier produceert, worden hier de grenzen heel beeldend – en vlezig – vervaagd. Jean zal aan de aanvaring blijvend letsel overhouden en dit ‘brandmerk’ zal refereren

aan de ingrijpende botsing tussen mens en dier. Iets soortgelijks zagen we bovendien ook bij Mirabelle, die verminkt werd door Brada.

De intentionaliteit van de kippen wordt ook in de laatste regels van dit citaat uitgedragen ('probeerden door' en 'hoogst bewust'). Daarbij wordt met 'geheimzinnig' geïnsinueerd dat de kippen tot op een bepaalde hoogte ondoorgrondelijk zijn (voor menselijke dieren) en dus (ook) zelfbeschikking hebben. De kippen verkrijgen in en met hun sterven een bepaalde macht en agency; dat zij zich 'hoogst bewust overgaven aan de dood' benadrukt dat het om *hun* dood gaat, een dood waarover zij, weliswaar pas op het laatste ogenblik, zelf beslissen. Wederom wordt zo de suggestie gewekt van sterven als laatste activiteit. Net als Brada nemen de kippen met (agressieve) agency een ruimte in die samenvalt met het sterven en de dood. Dat deze niet-menselijke dieren kennelijk alleen ruimte in kunnen nemen door te en in het sterven, onderstreept de benarde positie waarin zij zich bevinden: in hun leven was geen ruimte voor hun leven.

3.3 De geluiden, de harmonie, het evenwicht en de ondeelbaarheid van leven

De menselijke dieren en niet-menselijke dieren zijn in *De geluiden van de eerste dag* onderdeel van een evenwicht, waarin ieder wezen en ding een beduidende plaats inneemt:

stappen door wat dampig gras maakt *gevoelig* voor alle geluiden die *de wereld rondom* dan voortbrengt. Iemand die dat op een bepaald veld of in een weiland voor het eerst doet, *ondergaat* dat als de globale geluiden van het land, of in het algemeen de aarde en van de mensen en dieren die er op wonen. Maar als je nooit ergens anders gewoond hebt, zijn al die geluiden bekend en je weet wat ze betekenen. En bij ieder geluid weet je een *verbinding* te maken naar een mens of een dier, een kind, of enigerlei handeling. [...] Er zijn er veel dood die deze geluiden maakten, *maar nu niet meer*; want anderen hebben het *overgenomen* en het zijn de geluiden van de eerste dag gebleven (p. 22, mijn cursivering).

De roman produceert een filosofie over evenwicht en harmonie, noties die veelvuldig in verband worden gebracht en 'vertolkt' door geluiden. Volgens deze filosofie zijn het de geluiden om ons heen ('de wereld rondom') die ons verbinden met de andere mensen, andere dieren en dingen, geluiden waaraan wij zelf bijdragen en waarin wij – bovendien transgenerationeel – geborgen zijn. De geluiden maken onderdeel uit van de *Umwelt* van menselijke dieren en dringen tegelijk door in die *Umwelt* – wij zijn er 'gevoelig' voor en 'ondergaan' de geluiden – waarmee gerepresenteerd wordt hoe meerdere *Umwelten* invloedrijk (of 'agressief') in elkaar haken. Mensen en andere dieren (en dingen) vervullen in dat symfonisch evenwicht een nevenschikkende rol. Het volgende citaat kan deze nevenschikking nog beter illustreren:

Ze [Mirabelle] hoorde zingen van haar kanarie; ze hoorde als ze erg goed luisterde het lichte snurken van de tante; ze hoorde het geluid van de koeien waarvan er enkele nu al naar de melkplaats kwamen; ze hoorde van wel drie kanten een leeuwerik; ze hoorde haar eenden van welke er één zonder aanwijsbare reden ontzettend harde *solitaire* kwaken gaf, *als een soort zelfbevestiging*; ze hoorde heel in de verte mannen op het land luid en klaarblijkelijk op grote afstand van elkaar toch met elkaar praten; ze hoorde in het weiland aan de overkant van de weg een merrie die een veulen had, hinniken; ze hoorde het neutrale maar idioot superieure korte en nuchtere schreeuwen en daardoor opwervelen van angsten uit de stilte door een paar kiekendieven; ze hoorde heel in de

verte kinderen roepen; ze hoorde het ritselen van de bomen bij haar huis en ze hoorde een paard en wagen [...] (pp. 86-87, mijn cursivering).

Vooraf Mirabelle, de ‘audio-focalisator’⁴¹ in bovenstaand citaat, is gefascineerd door geluiden, op het obsessieve af. Zij koestert onbewust de fantasie dat wanneer ze de ‘geluiden van de [haar] eerste dag’ kan reconstrueren, alles vredig en onschuldig is en zij in het reine zal komen met haar bestaan. Uit het citaat komt, zoals aangekondigd, goed naar voren hoe mensen en andere dieren, vertegenwoordigd door hun geluiden, naast elkaar worden gerepresenteerd. Dit gebeurt door middel van een opsomming, waarbij de egalitariteit van de geluiden wordt onderstreept door herhaling van ‘ze hoorde’. Ook de volgorde van de opsomming is van belang; het feit dat menselijke dieren en niet-menselijke dieren elkaar afwisselen⁴², zorgt voor verdere destabilisatie van het hiërarchisch onderscheid tussen menselijke en niet-menselijke dieren. Je zou zelfs kunnen stellen dat, aangezien niet-menselijke dieren verhoudingsgewijs het frequentst voorkomen, zij de boventoon voeren. Al met al zorgt de nevenschikking ervoor dat alle geluiden, en in hun verlengde de wezens die de geluiden creëren, ertoe doen, of in Koolhaas’ woorden, ‘vol eigen betekenis en stemming’ (p. 194) zijn.

Daarnaast heeft de nevenschikking tot effect dat menselijke en niet-menselijke dieren op elkaar betrokken worden, met als gemene deler dat allen producenten van geluid zijn. Dat kan ook geïllustreerd worden met het volgende citaat:

Luider dan ooit fluitend en zizizi roepend vol drift en noodzaak om te paren om het voeden van de jongen achter de rug te hebben, vóór het op het zich volvreten voor de volgende winterslaap aankwam. Ze zouden al weer stil zijn en weg als haar kind zou komen. Jean, Jean, Jean (p. 202)!!

Mirabelle spiegelt met haar roep ‘Jean, Jean, Jean!!’ de (met persoonlijke urgentie) ‘zizizi’ roepende zevenslapers. Hoewel de geluiden verschillen, wordt zo des te nadrukkelijker geïnsinueerd dat het om gelijkaardige verlangens gaat, die bovendien van levensbelang zijn en dus tevens indiceren dat zowel menselijke als niet-menselijke dieren een afhankelijk en verbonden leven leiden (in plaats van onafhankelijk en autonoom). De geluiden lijken dus enerzijds het individuele leven te constitueren (‘het solitaire kwaken [...] als een soort zelfbevestiging’⁴³) en overstijgen anderzijds juist het individuele leven, als een uiting van universeel leven dat alles met elkaar verbindt. Overigens is in de harmonie is geen plek voor machines: “Dat gesis maakt me dol”, zei Mirabelle’ (p. 157). De roman produceert dus een discours over de mens-dierverhouding die de binaire oppositie organisch-mechanisch volgt en mensen en andere dieren onverzoenbaar tegenover machines plaatst.

Zoals ik in de analyse heb laten zien, bepalen vanaf het begin zowel menselijke als niet-menselijke dieren het handelingsverloop en daarmee bevestigt de roman haar ‘ecosystemische’ gedachte ‘dat het inderdaad een evenwicht was, dat bij een lichte verschuiving van één van de samenstellende delen onoverzienbare gevolgen zou kunnen hebben’ (p. 25).

---

⁴¹ ‘Focalisatie’ alleen lijkt hier niet volledig de lading te dekken. In het ‘luisteren’ volgen we immers niet per se de blik van Mirabelle, maar haar gehoor, vandaar dat ik hier de term ‘audio-focalisator’ hanteer.

⁴² Naast menselijke en niet-menselijke dieren zijn ook de bomen (plantaardig organisme) en de wagen (ding) auditief vertegenwoordigd.

⁴³ Zie ook het volgende citaat: ‘En het suffe, dreinerige en klagelijke geluid van de oude kippen, die niet veel meer liepen, maar soms heel luid en temend krassend *blijk geven toch wel degelijk te leven en elkaar te willen kennen*’ p. 230, mijn cursivering).

Conclusie

Anton Koolhaas' roman *De geluiden van de eerste dag* is, naast een verhaal, een meditatie over het (verbonden) lot van menselijke en niet-menselijke dieren. Ik heb de roman aan de hand van de volgende onderzoeksvraag bestudeerd: 'Representeert en thematiseert Anton Koolhaas' roman *De geluiden van de eerste dag* een anti-anthropocentrische mens-dierverhouding?' Mijn analyse heeft aangetoond dat in (en met) de roman inderdaad deconstructie van het dominante discours plaatsvindt, aangezien de antagonistische relatie tussen mens en dier wordt vervaagd, zowel op narratologisch, stilistisch als thematisch niveau. In de roman verhoudt 'de mens' zich niet langer hegemonisch tot 'de dieren' en agressie, die dikwijls botsing tussen mens en dier veroorzaakt, bleek een voorname factor in het aantasten van de antropocentrische houding. Onder andere uit deze oncontroleerbare erupties en botsingen kwam naar voren dat de mens in *De geluiden van de eerste dag* geen autonoom wezen is, maar geborgen is in een fragiel intersoortelijk web van contact, affect en geluiden; geluiden die bovendien het leven symboliseren dat alle aardse wezens op elkaar betreft.

Animal Studies hebben me bij het beantwoorden van deze vraag de theoretische, thematische en ethische handvatten geboden. Vanuit dit interdisciplinaire onderzoeksveld kon de relatie tussen menselijke dieren en niet-menselijke dieren in *De geluiden van de eerste dag* vruchtbaar en kritisch worden onderzocht. De nadruk kwam te liggen op hoe de roman, als representatiepraktijk, individualiteit, agency, subjectiviteit, *Umwelt*, agressie en intersoortelijke verbondenheid thematiseert en discursief construeert. Ik heb daarbij gelet op narratologische technieken (zoals focalisatie) en stilistische keuzes (zoals zinsconstructie) die bepaalde betekenseffecten, zoals agency en intersoortelijke egalitariteit, sorteren. De zeer tekstgerichte bestudering van werkwoorden, actieve/passieve zinsconstructies en opsommingen leverden interessante inzichten op. De meeste agency werd aan niet-menselijke dieren toegeschreven wanneer de combinatie van focalisatie, actieve zinsconstructie en werkwoorden met de bijklank van 'agressief ruimte innemen' was gebruikt. Nog sprekender was echter de thematische analyse van intersoortelijke relationaliteit en verbondenheid die tot uiting kwam in de geluiden, de relatie tussen Mirabelle en Brada, de dood en het technologische discours.

Dieren staan in *De geluiden van de eerste dag* niet symbool voor mensen, maar zijn, mijn inziens, overtuigend gerepresenteerd als zichzelf. Dat de representatie van andere dieren antropomorfish is staat buiten kijf – we blijven mensen die niet buiten onze eigen *Umwelt* kunnen representeren en niet buiten discoursen kunnen denken – maar dat maakt niet dat alle vormen van representatie per definitie 'slecht' zijn. Naar mijn mening heeft het antropomorfisme in Koolhaas' roman een emancipatoire kwaliteit. Door middel van eigennamen en de toekenning van focalisatie aan niet-menselijke dieren – die, zoals ik heb laten zien, opvallend vaak samenvalt met agressie – genereert de roman individualiteit, subjectiviteit en agency die dieren in een ander daglicht stellen. In dit licht, dat menselijke dieren met niet-menselijke dieren verbindt doordat het subjectiviteit, individualiteit en intentionaliteit als gedeelde eigenschappen presenteert, kunnen we ons empathischer tot andere dieren verhouden. Anders gezegd: de roman doet door middel van affect en empathie een ethisch appèl op de lezer. Geconcludeerd kan dus ook worden dat de roman een alternatief discours over dieren produceert dat, anders dan in het dominante discours, dieren niet construeert als passieve objecten met slechts instrumentele waarde, maar als bezielde subjecten die de werkelijkheid op een eigen manier beleven.

Specifiek kwam dit naar voren in de ezel Brada, die door de vertelinstantie veelvuldig focalisatie werd verleend. Ik heb onder meer laten zien dat we zijn wrijfgedrag en bokgedrag kunnen typeren als agressief-creatief verzet; waarmee hij bovendien opvallend ingrijpt in het taalsysteem ('de R van Gaillard') en Mirabelles lichaam. De doorbreking van het prikkeldraad om zijn laatste activiteit – het sterven – uit te voeren is symbolisch geladen en onderstreept de daadkrachtige subjectiviteit van de ezel. Verder heb ik laten zien hoe de roman de machteloosheid van koeien in de mechanische

melkveehouderij construeert en daarbij een kritiek uit op machines die de vrijheid en beweegruimte van staldieren verder inperken en het intersoortelijk contact tot een minimum terugdringen. De passage van de brandende, actieve kippen die vergroeid raken met Jean en net als Brada ‘actief’ sterven onderstreept bovendien hoe benard de positie van gedomesticeerde dieren in de roman is: in het sterven en de dood lijkt voor hen de enige te winnen ruimte te liggen. Tot slot ontwricht ook de centrale filosofie over evenwicht en geluid het dominante discours over de mens-dierverhouding. De roman herarticuleert de onderdelen (mens en dier) in termen van geluid, waarmee een overkoepelende levenskracht wordt uitgedrukt die menselijke en niet-menselijke dieren op elkaar betreft. Al met al wordt zo de binaire oppositie vrijheid-gebondenheid overstegen: alles is verbonden, zowel causaal als affectief. En hieruit volgt ook de anti-anthropocentristische logica dat mensen onmogelijk autonome, onafhankelijke wezens kunnen zijn.

Ik heb bovendien een verrijkt begrip van agressie gebruikt, dat ik aan de hand van psychoanalytische theorie heb geconceptualiseerd als creatief-destructief ruimte innemen. Agressie heb ik zodoende kunnen verbinden aan agency en de constructie van *Umwelt*. Deze ‘greep’ was nodig om agressie te (her)ramen als een vitale kracht die – in plaats van (enkel) gewelddadig en moreel verwerpelijk – constructief is voor het subject, dat via noodzakelijke weerstand zijn relatie tot de buitenwereld vormt. Deze benadering van agressie pastte bovendien veel beter bij de articulatie van agressie in het werk van Anton Koolhaas. Gesteld moet worden dat ik hiermee een risico heb genomen, aangezien de psychoanalyse zeer specifiek is toegerust op het bestuderen van mensen, die zich op allerlei vlakken onderscheiden van andere diersoorten. Desalniettemin heeft deze theoretisch-experimentele zijsprong mij juist de mogelijkheid verschaft om op een andere manier over agressie te denken en om uit te lichten wat de roman van Koolhaas naar voren brengt: dat agressie ook creatief is en samenhangt met ruimte innemen.

Mijn onderzoek heeft gedemonstreerd hoe literatuur aanzet kan geven tot het verbeelden van een alternatieve mens-dierverhouding en hoe literatuurwetenschappelijke Animal Studies kan bijdragen aan een breder begrip van dierenverhalen zoals die van Koolhaas en daardoor ook aan onze verhouding tot andere diersoorten. Dergelijk onderzoek is nodig, omdat de kennis en ideeën die hieruit voortkomen, helpen oplossingen te vinden voor het complexe vraagstuk hoe er meer en verantwoordelijker recht gedaan kan worden aan de hedendaagse realiteit van menselijke en niet-menselijke dieren. Dat Koolhaas’ roman *De geluiden van de eerste dag* de onderzoeksthematiek van Animal Studies zo aangrijpend verbeeldt, bewijst dat Koolhaas zijn tijd ver vooruit was. Zijn werk is in het licht van Animal Studies opnieuw relevant geworden.

Bibliografie

- Agamben, Giorgio, *The Open: Man and Animal*. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- Allen, Colin, 'Umwelt or Umwelten? How should shared representation be understood given such diversity?'. In: *Semiotica* 198 (2014), pp. 137-158.
- Armstrong, Philip, *What Animals Mean in the Fiction of Modernity*. Londen/New York: Routledge, 2008.
- Butler, Judith, *Opgefokte taal: Een politiek van de performatief*. Amsterdam: Parrèsia, 2007.
- Cadman, Sam, 'Reflections on Anthropocentrism, Anthropomorphism and Impossible Fiction: Towards A Typological Spectrum of Fictional Animals'. In: *Animal Studies Journal* 5 (2016) 2, pp. 161-182.
- Calarco, Matthew, 'Heidegger's Zoontology'. In: Peter Atterton & Matthew Calarco (red.), *Animal Philosophy*. Londen: Continuum, 2014.
- Caston, Joseph, 'Agency as a Psychoanalytic Idea'. In: *Journal of the American Psychoanalytic Association* 59 (2011) 5, pp. 907-938.
- Chrulaw, Matthew & Dinesh Joseph Wadiwel (red.), *Foucault and Animals*. Leiden/Boston: Brill, 2017.
- Coetzee, J.M., *Dierenleven*. Amsterdam: Ambo, 2001.
- Cole, Matthew & Kate Stewart, 'Advertising Oppression: The Reproduction of Antroparchy in UK Children's and "Family" Television'. In: Atsuko Matsuoka & John Sorenson (red.), *Critical Animal Studies: Toward Trans-Species Social Justice*. Londen/New York: Rowman & Littlefield International, 2018, pp. 94-114.
- Cudsworth, Erika, *Social Lives with Other Animals: Tales of Sex, Death and Love*. Basingstoke: Pelgrave Macmillan, 2011.
- Darwin, Charles, *On the Origin of Species*. Cambridge: Harvard University Press, 1964.
- DeMello, Margo, *Speaking for Animals: Animal Autobiographical Writing*. Londen/New York: Routledge, 2013.
- Derrida, Jacques, *The Animal That Therefore I Am*. New York: Fordham University Press, 2008.
- Diamond, Cora, 'The Difficulty of Reality and the Difficulty of Philosophy'. In: *Journal of Literature and the History of Ideas* 1 (2003) 2, pp. 1-26.
- Dubino, Jeanne, Ziba Rashidian & Andrew Smyth (red.), *Representing the Modern Animal in Culture*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Elkins, Jeremy, 'Motility, Aggression, and the Bodily I: An interpretation of Winnicott'. In: *The Psychoanalytic Quarterly* 84 (2015) 4, pp. 943-973.
- Fagel, Suzanne, 'Gruwelen met Grunberg, Een stilistische analyse van tijd en aspect in *De asielzoeker*'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 126 (2010) 3, pp. 242-263.
- Haerne, Vicki, *Adam's Task: Calling Animals by Name*. New York: Common Reader Editions, 2000.
- Hall, Stuart, *Representation: Cultural representations and signifying practices*. Londen: Sage, 1997.
- Haraway, Donna, *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.
- Herman, David, *Narratology beyond the Human: Storytelling and Animal Life*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Herzogenrath, Bernd, *An (un)likely Alliance: Thinking Environment(s) with Deleuze/Guattari*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2008.
- Koolhaas, Anton, *De geluiden van de eerste dag*. Amsterdam: Van Oorschot, 1975.
- Kusters, Wiel, *Koolhaas' dieren. Over de biologie van een schrijver*. Nijmegen: Vantilt, 2008.

- Lemm, Vanessa, *Nietzsche's Animal Philosophy: Culture, Politics and the Animality of the Human Being*. New York: Columbia University Press, 2007.
- Lorenz, Konrad, *Over agressie bij mens en dier*. Amsterdam: Ploegsma, 1974.
- Marvin, Garry & Susan McHugh (red.), *Routledge Handbook of Human-Animal Studies*. Londen/New York: Routledge, 2014.
- Matsuoka, Atsuko & John Sorenson (red.), *Critical Animal Studies: Toward Trans-Species Social Justice*. Londen/New York: Rowman & Littlefield International, 2018.
- McHugh, Susan, 'Modern Animals: From Subjects to Agents in Literary Studies'. In: *Society and Animals* 17 (2009), pp. 363-367.
- McHugh, Susan, *Animal Stories: Narrating across Species Lines*. Minneapolis/Londen: University of Minnesota Press, 2011.
- Michelini, Francesca & Kristian Köchy, *Jakob von Uexküll and Philosophy: Life, Environments, Anthropology*. Londen: Routledge, 2020.
- Nagel, Thomas, 'What Is It Like to Be a Bat?'. In: *The Philosophical Review* 83 (1974) 4, pp. 435-450.
- Ohrem, Dominik & Roman Bartosch (red.), *Beyond the Human-Animal Divide: Creaturely Lives in Literature and Culture*. New York: Palgrave Macmillan, 2017.
- Palmer, Clare, 'Madness and Animality in Michel Foucault's Madness and Civilization'. In: *Animal Philosophy: Essential Readings in Continental Thought*, 2004, pp. 72-84.
- Philo, Chris and Chris Wilbert (red.), *Animal Spaces, Beastly Places: New Geographies of Human-Animal Relations*. London and New York: Routledge, 2000.
- Robles, Mario Ortiz, *Literature and Animal Studies*. Londen/New York: Routledge, 2016.
- Ryder, Richard D., *Speciesism, Painism and Happiness : A Morality for the Twenty-first Century*. Exeter: Imprint Academic, 2015.
- Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip & A.A. Albert de la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3. Landbouw, voeding*. Zutphen: Walburg Pers, 2000.
- Simons, John, *Animal Right and the Politics of Literary Representation*. New York: Pelgrave, 2001.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, 'Can the Subaltern Speak?'. In: P. Williams & L. Christmas (red.), *Colonial discourse and postcolonial theory*. New York: Columbia University Press, 1994, pp. 66-111.
- Stibbe, Arran, *Animals erased: discourse, ecology, and reconnection with the natural world*. Middletown: Wesleyan University Press, 2012.
- Uexküll, Jakob von, 'Theory of meaning'. In: *Semiotica* 42 (1982) 1, pp. 25-82.
- Uexküll, Jakob von, *A Foray Into the Worlds of Animals and Humans*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
- Verhagen, Arie, *Checklist Nederlandse Stijlmiddelen*. Interne publicatie Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, Universiteit Leiden, 2001.
- Waal, Frans de, *Mama's Last Hug. Animal emotions and what they tell us about ourselves*. New York/Londen: W.W. Norton & Company, 2019.
- Weitzenfeld, Adam & Melanie Joy, 'An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory'. In: Anthony J. Nocella e.a. (red.), *Defining Critical Animal Studies: An Intersectional Social Justice Approach for Liberation*. New York: Peter Lang Publishing, 2014, pp. 3-27.
- Wesling, Donald, *Animal Perception and Literary Language. Palgrave Studies in Animals and Literature*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Wooldridge, Tom, 'Finding Freedom: Exploring the Relationship between agency, motility, and aggression'. In: *Journal of the American Psychoanalytic Association* 66 (2018) 1, pp.

41-58.

Wolfe, Cary, 'Flesh and Finitude: Thinking Animals in (Post)Humanist Philosophy'. In: *SubStance* 37 (2008) 3, pp. 8-36.

Zamir, Tzachi, 'Literary Works and Animal Ethics'. In: T. L. Beauchamp and R. G. Frey (red.), *The Oxford Handbook of Animal Ethics*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 932-956.